

verstuurd ⁽¹⁶³⁾. Tevens gingen de Arbeidsambten over tot de controle van deze gegevens, want de bedrijfsleiders konden natuurlijk om het even wat op deze personeelslijsten schrijven ⁽¹⁶⁴⁾. Ook aan Duitse zijde viel er maar een geringe tegemoetkoming te verwachten. Verder dan het uitstellen van de inleveringsdatum wilde men daar niet gaan. De personeelslijsten en de verplichting aanwervingen en mutaties te melden, waren maatregelen om de DV zo te laten verlopen «dat de verhouding Arbeidsambten-werkgever zo aangenaam mogelijk verliep». Frundt (van de *Gruppe VII*) stelde voorts dat het doel van de VO in de eerste plaats het bevorderen van de *Arbeitseinsatz* in België was. Door de aanwerving voor Duitsland en Noord-Frankrijk leed de Belgische industrie steeds meer schade. Het was dan ook noodzakelijk de uiteenlopende belangen van de industriëlen en de *Militärverwaltung* te harmoniseren, waarbij men kon komen tot een zo rationeel mogelijke plaatsing van arbeiders. Anders gesteld, trachten het productiepeil te handhaven met zo weinig mogelijk arbeiders. Overtolligen konden vervolgens richting Duitsland, Noord-Frankrijk, OT of iets dergelijks gedraineerd worden.

Hendriks was het met dit principe eens, daar het perfect in zijn theorie rond het Arbeidsbestel paste. Om goede resultaten te bereiken pleitte de *Gruppe VII* voor een redelijke samenwerking tussen het Militaire Bestuur en het Rijksarbeidsambt en tussen het Rijksarbeidsambt en de bedrijfswereeld. Om het vertrouwen van de bedrijfswereeld niet te schokken, mochten de *Arbeitseinsatzreferenten* en de *Werbstellen* in deze operatie niet tussenkomen, daar anders de link personeelslijsten en dienstverplichting te snel gelegd zou worden. Hiermee ketste de bezetter een voorstel van Leemans in die zin af. De Sekretaris-Generaal van Economische Zaken had dit geopperd om te vermijden dat de Belgische administratie al te zeer werd ingeschakeld in het uitvoerend proces van de DV. Toen Leemans met dit idee op de proppen kwam, was de inleveringstermijn net afgelopen. De *Militärverwaltung* was nu van plan om per arbeidsambtdistrict enkele tegenstribbelende bedrijfsleiders als voorbeeld voor het krijgsgerecht te sleuren en dit gebeurde ook ⁽¹⁶⁵⁾.

Ondertussen onderhandelde Leemans verder. Ditmaal werd het wel toegestaan dat de lijsten — onder bedreiging van zware straffen — aan de OFK of FK zouden gezonden worden. De reden van deze Duitse koerswijziging is ons niet duidelijk. Leemans had de *Militärverwaltung* echter wel verzekerd dat de personeelslijsten op deze manier wel zouden verkregen worden ⁽¹⁶⁶⁾. Daarbij was het vertrouwen van de bedrijfsleiding in het Rijksarbeidsambt nu niet bepaald erg groot. Het maakte dus maar weinig

(163) AGMG, doss. 80 B-46, 35.

(164) MVG, FRAA 13/6255, Richtlijn i.v.m. het opstellen van personeelslijsten van 10 juni 1942.

(165) MVG, MAR XI, 308-312.

(166) MVG, MAR XI, 298-301 — VDW, op.cit., p. 208.

verschil uit. Het was zelfs zo dat het Rijksarbeidsambt het toepassingsgebied van de VO van 30 april (enkel privébedrijven) ruimer interpreteerde dan bepaalde Duitse besturen ⁽¹⁶⁷⁾. Leemans meldde het resultaat aan de CCI. In dit schrijven maakte hij gewag van de gevoerde onderhandelingen. Frundt had hem daarbij verzekerd dat men de personeelslijsten niet ging gebruiken om arbeiders naar Duitsland te sturen. Ook was de maatregel slechts bedoeld om de Arbeidsambten de kans te geven een rationele arbeidspolitiek te voeren. Later zouden de bedrijfsleiders dit wel beseffen en ook naar waarde schatten. Hendriks, die een afschrift van het schrijven ter informatie naar de Arbeidsambten stuurde, kon het niet nalaten een bijkomende opmerking te maken. Hij verzocht de Arbeidsambten om zich tot de OFK of FK te wenden om de bedrijven vooralsnog te verplichten de lijsten in te dienen ⁽¹⁶⁸⁾. Het zag er naar uit dat de betrokken stukken nu eindelijk wel ingediend werden. Zo stelde de *Gruppe VII* half augustus dat de moeilijkheden i.v.m. de toepassing van de Verordening van 30 april 1942 van de baan waren ⁽¹⁶⁹⁾. Dit optimisme lijkt echter voorbarig daar eind september Hendriks de Arbeidsambten de opdracht gaf om geen vertragingen op het vlak van het indienen der personeelslijsten meer toe te staan. De weerstand van de bedrijfsleiders bleef dus reëel ⁽¹⁷⁰⁾.

Tewerkstelling in Duitsland

Toen al deze richtlijnen omtrent de DV voor België goed en wel de wereld ingestuurd waren, was het reeds herfst. De wat treurende natuur zou weldra het gezelschap krijgen van een treurende bevolking. De oorzaak, een Verordening die de DV tot Duitsland uitbreidde, werd begin oktober bewaarheid ⁽¹⁷¹⁾. Deze DV was slechts een deel van de Verordening zur *Änderung der Verordnung über die Sicherstellung des Kräftebedarfs für Arbeiten von besondere Bedeutung*. Samen met deze DV werd ook de meldingsplicht van kracht. Iedere tewerkstelling, indienstneming en afdanking in om het even welk bedrijf (openbare besturen uitgezonderd) werd afhankelijk gemaakt van de toestemming van het Arbeidsambt. Ook kreeg iedere mannelijke inwoner de opdracht om te kunnen bewijzen dat hij werk had. Tenslotte dacht de bezetter aan de invoering van een werkboekje (cfr. *Arbeitsbuch* in Duitsland) «ten einde de doelmatige tewerkstelling van alle (...) werknemers te waarborgen». Dezelfde dag verscheen ook het uitvoeringsbesluit. Dit was gebaseerd op de Verordening van 30 april 1942. Nu werd echter een onderscheid tussen de DV voor België en voor het

(167) MVG, FRAA 2/13530. Brief van GAZELEC aan het RAA van 4 augustus 1942 – MVG, FRAA 7/ Maandverslag AA Hasselt van juli 1942.

(168) FB, 596/507B.

(169) MVG, MAR XI, 122-124.

(170) MVG, FRAA 13/6050, Mededeling 189c van 21 september 1942.

(171) VO van 6 oktober 1942, in: *VO-Blatt* 87/6, p. 1060-1962 – AN van 6 oktober 1942, in: *VO-Blatt* 87/7, p. 1063.

Rijksgebied noodzakelijk. De Arbeidsambten werden niet belast met de DV voor Duitsland. Dat was een opdracht voor de *Werbstellen*. De DV voor België werd voortaan het exclusieve terrein van het Arbeidsambt. Indirekt werkte het Arbeidsambt echter wel mee aan de uitvoering van de gehate DV voor Duitsland. Tot groot verdriet van het Komitee (en niet enkel dat) werd het nl. ingeschakeld met het opvullen van de gaatjes die door de DV voor het *Reich* in de verschillende bedrijven veroorzaakt was. Men moet hierbij opmerken dat het Rijksarbeidsambt wel niet het enige Belgische organisme was dat onrechtstreeks aan deze oktoberverordening meewerkte. Ook de plaatselijke politie en burgemeesters zullen willens nillens een deel van de uitvoerende taken op zich nemen. Vaak werd de politie ingeschakeld om de oproepingsbevelen bij de betrokkenen thuis te brengen. Soms werden de ordehandhavers zelfs gebruikt om overtreders aan te houden. Burgemeesters kregen een informatieverstrekkende opdracht ⁽¹⁷²⁾.

Zoals gezegd stonden de FK en OFK in voor de DV voor Duitsland. Zij zullen voornamelijk twee methodes gebruiken om aan de contingenten die Sauckel vooropstelde tegemoet te komen. Een eerste manier liep via de *Auskammungskommissionen*. Deze actie liep van oktober 1942 tot augustus 1943. Bij deze operatie werd het Rijksarbeidsambt ingeschakeld (zie verder). Vanaf februari 1943 startte men met een tweede actie, de jaarklassenactie. Op deze wijze trachtte de bezetter, via de bevolkingsregisters, iedereen uit een bepaald geboortjaar op te sporen. Bijna zonder verhaal mochten de slachtoffers hiervan hun pak en zak richting Oosten nemen ⁽¹⁷³⁾. De ontduikingsactiviteiten waren echter schering en inslag. De Arbeidsambten hebben echter aan deze laatste actie niet meegewerkt. Wel kregen ze van het Rijksarbeidsambt de uitdrukkelijke opdracht om niemand uit de gevizeerde jaargangen te bemiddelen ⁽¹⁷⁴⁾.

Werd men het slachtoffer van één van beide acties dan had men de keuze. Ofwel tekende men «vrijwillig» een kontrakt, ofwel deed men dit niet. In het laatste geval werd men officieel dienstverplicht. Ook bij de DV voor België gold deze regel. Het al dan niet weigeren zal in Duitsland zelf wel niet zo'n grote rol gespeeld hebben. Bij het vertrek was het echter wel van belang. Iedereen die vrijwillig getekend had, kreeg namelijk een bonus van 750 Bfr. betaald door de *Werbstelle*. Daarbij kregen zijn mogelijke vrouw en kinderen de eerste zes weken na het vertrek financiële voorschotten, daar de loonoverdracht uit Duitsland vaak zolang op zich liet wachten. Deze voorschotten werden via het Rijksarbeidsambt door de KOO's

(172) Papieren Jans, dok. 117, bijlage 22. Deze bijlagen dienden als dokumentatie bij GANSHOF VANDER MEERSCH, *Office National du Travail, Exposé des Faits*, Bruxelles, 1945 – MVG, MAR I, 1406 – VDW, op.cit., p. 221-223.

(173) Ab., fr. 742.538-544.

(174) MVG, FRAA 3/6431, van 31 maart 1944.

of de Arbeidsambten (de bronnen zijn hierover niet duidelijk) uitbetaald. Het geld werd uit de bezettingskosten geput. Vanaf de lente van 1943 namen de *Werbstellen* ook deze taak op zich. Dienstverplichte arbeiders moesten dit echter allemaal ontberen. Velen (tot 2/3) zullen dan ook eieren voor hun geld kiezen en vrijwillig tekenen ⁽¹⁷⁵⁾. Naarmate de overwinningskansen voor Duitsland er steeds bedenkelijker uitzagen, zal dit aantal «vrijwilligers» dalen.

Zoals gezegd was de indirecte medewerking van het Rijksarbeidsambt bij de uitkammingsoperaties reëel (bijlage 2) ⁽¹⁷⁶⁾. Een kommissie van twee Duitsers bracht *nicht kriegswichtige* bedrijven een bezoekje. Ter plaatse bekeken ze de situatie en vervolgens stelde de kommissie een lijst op van potentieel misbare arbeiders. Hun namen werden aan het dichtstbijzijnde Arbeidsambt meegedeeld. De Ambtsleider (Hendriks bedacht deze titel voor de plaatselijke directeuren), eventueel vergezeld van een plaatsingsbediende, bracht daarna het getroffen bedrijf een bezoek. Hij had het recht om 20 procent van het voor DV aangeduide personeel te bevrijden. Daarbij hield de man rekening met de sociale achtergrond van de slachtoffers. Dit aantal moest echter wel vervangen worden door anderen, wiens situatie men meer voor een DV in Duitsland aanvaardbaar achtte. Meteen kregen de Ambtsleiders de opdracht van de gelegenheid gebruik te maken om de personeelslijsten aan te vullen en stamkaarten uit te schrijven voor de werknemers die er nog geen bezaten (niet bemiddeld na mei 1940). Hendriks zal de agenten van het Arbeidsambt verder op het hart drukken in de bedrijven zelf een vrijwillige tewerkstelling voor Duitsland te propagieren. Dit was konform met het VNV-standpunt ⁽¹⁷⁷⁾. Daar wilde men immers het aantal vrijwilligers zo hoog mogelijk opdrijven. De reden hiervoor is evident, hoe meer echte vrijwilligers, hoe minder gemaakte vrijwilligers en dienstverplichte slachtoffers. De Ambtsleider stuurde dan de nieuwe lijst door aan de *Werbstelle*. Tenslotte riep deze instantie de slachtoffers op en stelde hen voor de keuze die er geen was.

De oktoerverordening gaf de Arbeidsambten uitgebreide bevoegdheden op het vlak van de Dienstverplichting in België. Voorheen was deze beperktere DV namelijk een gedeelde aangelegenheid tussen de OFK en FK en de Arbeidsambten. Nu werd het uitsluitend de bevoegdheid van de Arbeidsambten. Begrijpelijk, daar de nooit om werk verlegen zittende *Werbstellen* hun handen al vol hadden met het versturen van arbeiders naar het *Reich*. Het verwijt dat de Arbeidsambten plaatselijk volgens Duitse richtlijnen werkten, werd zo wat ontkracht. De OFK of FK hadden theoretisch voortaan met de DV in België bijna niets meer te maken. Hun bevelen

(175) FH 29, verschillende stukken, [1943] — M. HAUPT, *op.cit.*, p. 115-119 — J. FRIED, *The exploitation of foreign labour by Germany*, Montreal, 1945, p. 164-165 — *Ab.*, fr. 742-524.

(176) MVG, FRAA 0/6050, Mededeling nr 92 van 22 oktober 1942 — AGMG, doss. 80 B-46, 63.

(177) *Arbeiden in Deutschland*, p. 2. «Het moet dus onze betrachting zijn de vrijwillige meldingen (...) te doen stijgen.»

waren bijgevolg overbodig. Hendriks was er dus in geslaagd het laken volledig naar zich toe te trekken. Meteen werden de Arbeidsambten strakker aan zijn leiding gebonden. Immers, de directeur wees erop dat alle bijkomende richtlijnen door hemzelf zouden gegeven worden. De bestemmingen van de voor ons land dienstverplichte personen werden nu duidelijk vastgelegd. Kwamen in aanmerking: de kustgebieden (*Organisation Todt*), omscholingscentra, het produktief maken van gronden, ondernemingen met een tekort aan arbeiders en ondernemingen die arbeiders voor een DV in Duitsland hadden moeten afstaan. Wel konden de OFK of FK andere bedrijven aanwijzen. Het produktief maken van gronden is een punt dat we ook kunnen terugvinden in Hendriks' nota «Sociale en arbeidspolitiek» (cfr infra). Met dit doel zou Hendriks aan Reeder 10.000 man gevraagd hebben. Nog een ander element uit de nota komt terug in deze richtlijnen voor de Arbeidsambten. Zo werd gevraagd om het percentage tewerkgestelde vrouwen in de bedrijven zo hoog mogelijk op te drijven.

Over de procedure die door de Arbeidsambten gevolgd werd bij de DV voor omscholingscentra en het in kultuur brengen van gronden hebben we geen informatie. Inzake de andere tewerkstellingsmogelijkheden zijn we beter ingelicht. Het Rijksarbeidsambt zal zich heel wat moeite getroosten om de aanwervingen voor de *Oberbauleitung Belgien* de hoogte in te jagen. Toen voor de *Organisation Todt* er nog geen DV kon worden uitgesproken, waren er reeds tussen het Rijksarbeidsambt, het VNV en vertegenwoordigers van de OT onderhandelingen aan de gang om een propagandacampagne te starten ⁽¹⁷⁸⁾. Na de oktoberverordening konden de Arbeidsambten een DV uitspreken. Om alles wat vlotter te laten verlopen, richtte Hendriks in het Arbeidsambt van Brugge een speciale afdeling — *Organisation Todt* — op waar alle tewerkstellingen en bemiddelingen voor de kust administratief konden geregeld worden ⁽¹⁷⁹⁾. Daarbij hadden het Rijksarbeidsambt en de *Militärverwaltung* een speciale regeling uitgedokterd voor de seizoenarbeiders ⁽¹⁸⁰⁾. Deze werden, tot ze terug aan de slag konden, door de Arbeidsambten naar de kust gestuurd. Eigenlijk mochten ze vrijwillig gaan, deden ze dit niet dan werden ook zij dienstverplicht.

De DV kon ook uitgesproken worden voor bedrijven die na een bezoek van de Duitse Kommissie personeel waren kwijtgeraakt. De Arbeidsambten mochten a.h.w. de gaatjes opvullen, te meer als dit bedrijven waren die zich voor de oorlogvoering nuttig konden maken. Deze behoefte noemde de *Militärverwaltung*, *Ersatzbedarf*, daar het eigenlijk om vervangingen ging. Daarnaast kende men ook *Zusatzbedarf*. Hierbij ging het om de behoefte aan bijkomstig personeel ⁽¹⁸¹⁾. Het gaatjes vullen werd door de Sekretaris-

(178) AGMG, doss. 80 B-46, 36.

(179) AGMG, doss. 80 B-46, 92-93.

(180) AGMG, doss. 80 B-46, 9.

(181) *Ab.*, fr. 742.569-570.

sen-Generaal zwaar bekritiseerd en dit zal zelfs de aanleiding voor de verwijdering van Bisqueret (Verwilghens derde opvolger) zijn. Bij het protest was toen de vervanging van de metaalarbeiders (naar Duitsland dienstverplicht) door personeel uit het handels- bank- en verzekeringswezen aan de orde. Volgens een uitspraak in *Volk en Staat* vond Hendriks het niet eens een slechte regeling. Het werd immers tijd dat werknemers die de godganse dag enkel maar «in hun krant keken eindelijk eens een overal aantrokken». Schultze, die Hendriks het startsein voor deze operatie bezorgde, had er daarbij mee gedreigd om bij een slecht resultaat de *Werbstellen* de opdracht te laten overnemen ⁽¹⁸²⁾.

De richtlijnen om deze vervanging uit te voeren stonden in het teken van de Verordening van maart 1942 waarmee Hendriks het uitdrukkelijk verbod van het Komitee om aan de oktoberverordening mee te werken omzeilde ⁽¹⁸³⁾. De Arbeidsambten verkregen de opdracht van de OFK en FK om een bedrijf uit te kammen. Vervolgens werd daar, aan de hand van de personeelslijsten, het benodigde aantal aangeduid. Meteen kregen de personeelslijsten een verwerpelijke toepassing. Het percentage werknemers dat uit de betrokken bedrijven moest gezift worden was op 25 vastgelegd. Daarenboven moest men nog eens een reserve van 15 procent aanleggen «in het vooruitzicht dat een aantal personen om sociale (gezin), economisch (bedrijf) of lichamelijke bezwaren kunnen vrijgesteld worden». Na de aanduiding van de werknemers legde men contact met de bedrijfsleiders, die de nodige bezwaren konden indienen om bepaalde personeelsleden een dienstverplichting te besparen. Een toch wel erg delicate positie voor de werkgever in kwestie. De reserve van 15 procent mocht hierbij niet overschreden worden. Daarna ging men over tot het oproepen van de betrokkenen. Indien ze zich bij het Arbeidsambt aanboden werd de beslissing om tot dienstverplichting over te gaan genomen of uitgesteld. Dit uitstel was mogelijk wanneer de aanstaande dienstverplichte de bemiddelaar met «aannemelijke bezwaren» van idee kon doen veranderen. Deze bezwaren konden zowel van sociale als van medische aard zijn. Een medische keuring moest hierover uitsluitsel geven. Wanneer een persoon geen gevolg gaf aan het eerste oproepingsbevel, dan kreeg hij een tweede, hem persoonlijk gebracht door de plaatselijke politie. Bleef de betrokkene hardleers dan gaf het plaatselijk Arbeidsambt zijn naam door aan de FK of OFK.

(182) FH 28, Brief van Schultze aan Hendriks van 3 februari 1943.

(183) Pap. Jans, dok. 117, bijlagen 20 en 23. Met het verbod bedoelen we de nota van het Komitee waarin Hendriks uitdrukkelijk was verboden om aan de uitvoering van de oktober-verordening mee te werken (Zie Fonds Leemans (FL), Brief van Plisnier en Vervaeck aan Hendriks van 30 oktober 1942).

Modus vivendi

De onderhandelingen tussen Olbrechts (opvolger van Bisqueret) en de *Militärverwaltung* zullen echter deze richtlijnen uit februari 1943 wat bijstellen. In maart kwamen het Militair Bestuur en het Komitee namelijk tot een modus vivendi inzake de verplichte tewerkstelling (cfr. infra). De belangrijkste wijziging in dat verband is dat de Arbeidsambten niet langer in opdracht van de OFK en FK zouden overgaan tot het vullen van de gaatjes (bijlage 3). Het initiatief van de tewerkstelling door DV zou voortaan slechts op aanvraag van de werkgever genomen worden. De rol die de Arbeidsambten bij de DV voor Duitsland konden spelen nl. «optreden ter verdediging der sociale belangen voor Dienstplicht», werd bevestigd. «De Arbeidsambten hebben tot plicht tussen te komen in de gevallen waar ze achten dat de sociale of economische belangen van de betrokken personen het nodig maken dat hij niet naar het buitenland dienstverplicht wordt». De praktische toestand zal de uitvoering van deze verplichting aanzienlijk bemoeilijken. De plaatselijke Duitse autoriteiten verzuimden het wel eens om de namen van de aangewezen werknemers aan de Arbeidsambten over te maken ⁽¹⁸⁴⁾. Waaraan dat te wijten was, weten we niet. Frundt weet het aan de overbelasting van de *Werbstellen*. Voor hetzelfde geld kan het o.i. evengoed slechte wil zijn. Frundt beloofde beterschap. De *Werbstellen* zullen het echter door deze tussenkomsten van het Arbeidsambten op de zenuwen krijgen ⁽¹⁸⁵⁾. Dit kwam doordat de arbeiders die eerst door de mazen van het sociaal net gevallen waren en door de *Werbstelle* dienstverplicht waren, opnieuw op het Arbeidsambt een beroep deden. Dit kontakteeerde op zijn beurt de *Werbstelle* die hierdoor met een papieren rompslomp te kampen kreeg. De *Militärverwaltung* achtte het dan ook wenselijk dat deze tussenkomsten in de toekomst zouden beperkt worden. Enkel wanneer een nieuw – mogelijk doorslaggevend – feit kon worden voorgelegd mocht men nog een poging vragen.

Het spreekt vanzelf dat het Komitee der Sekretarissen-Generaal tegen de Dienstverplichting voor Duitsland gekant was. Na er zich van vergewist te hebben dat Hendriks wel degelijk bereid was om aan de uitvoering van de oktoberverordening mee te werken, schreven Vervaeck en Plisnier hem een briefje waarin hem dat verboden werd ⁽¹⁸⁶⁾. Hendriks werd verzocht zijn schrijven van 22 oktober aan de Arbeidsambten, waarin de medewerking van de Arbeidsambten bij de uitkammingsoperaties werd geregeld, in te trekken. In zijn antwoord schreef Hendriks dat een brief in die zin verstuursklaar lag. Hij citeerde de inhoud daaruit. Meteen werd duidelijk dat deze zo opgesteld was dat elke lezer ongetwijfeld begreep dat het

(184) Verslag Vergadering tussen Olbrechts, Leemans en Frundt van 18 maart 1943, bijlage VVK van 2 april 1943.

(185) MVG, MAR XI, 776.

(186) Zie noot 183.

initiatief van de Sekretarissen-Generaal kwam en Hendriks zich daar amper, zeg maar niet, bij had neergelegd. Deze laatste besloot zijn antwoord bijzonder sarkastisch. «Aangezien het u bekende bevel vanwege de Duitse overheid om haar alle onderrichtingen aan de Arbeidsambten betreffende Duitse verordeningen voor te leggen, moge ik u verzoeken mij te willen mededelen dat het visa der *Militärverwaltung* door het MvASV verkregen werd. (De Militaire Regering had nl. geëist dat alle instructies van het MvASV aan het Rijksarbeidsambt voor goedkeuring eerst aan de *Gruppe VII* zouden worden overgemaakt, n.v.d.a.). Wegens de gewenste spoedbehandeling breng ik reeds de *Militärverwaltung* op de hoogte»⁽¹⁸⁷⁾. Een kopie van deze brief vertrok dan ook vanuit Hendriks' hoofdkwartier naar de *Gruppe VII*. Hieruit blijkt duidelijk het eigenzinnige karakter van de directeur. Hij liet zich in het geheel niet door het Komitee imponeren. Daarbij was het natuurlijk overduidelijk dat de *Militärverwaltung* dit visa niet zou verlenen met het gevolg dat Hendriks zijn richtlijn aan de Arbeidsambten nooit zal intrekken⁽¹⁸⁸⁾.

De brief van het Komitee aan Hendriks veroorzaakte een stevige rel met het militair bestuur. Na onderhandelingen die enkele maanden zullen aanslepen zal er uiteindelijk toch in maart 1943 een akkoord bereikt worden. Dit modus vivendi kwam erop neer dat het het Rijksarbeidsambt toegelaten was om in uitsluitend Belgisch belang (zowel politiek als economisch) de DV voor België uit te voeren. Volledig konform met dit modus vivendi zal Hendriks zijn mededeling i.v.m. de vervanging van het personeel uit het handels- bank- en verzekeringswezen bijstellen (cfr. supra)⁽¹⁸⁹⁾. Opvallend is het feit dat er in de nieuwe mededeling duidelijk werd op gewezen dat deze bijstelling in akkoord met het MvASV was gebeurd. Dit akkoord werd toegelicht vóór Hendriks zo goed als de vorige mededeling overnam. «Het Rijksarbeidsambt of de Arbeidsambten mogen geen positieve medewerking verlenen betreffende de Dienstverplichting voor Duitsland. Zij mogen desaanvaande slechts optreden ter verdediging der sociale belangen voor voorgenomen (*sic*) Dienstverplichting. (...) De Dienstverplichting in het binnenland is taak van het Rijksarbeidsambt en van de Arbeidsambten». Daarbij moest men met de volgende criteria streng rekening houden. «De Dienstverplichting zal hoofdzakelijk gebeuren ten gunste van de binnenlandse economie. De Arbeidsambten zullen slechts het initiatief van tewerkstelling door Dienstverplichting nemen op aanvraag van de werkgever».

(187) FL, Brief van Hendriks aan Leemans van 13 november 1942 (overzicht van de door Hendriks gevoerde briefwisseling met Vervaeck met daarin: Plisnier, Vervaeck aan Hendriks van 30 oktober 1942; Hendriks aan het Komitee van 3 november 1942 en Hendriks aan de *Gruppe VII* (afschrift aan Vervaeck van 4 november 1942).

(188) FH 28, Brief van Hendriks aan Bisqueret van 13 januari 1942.

(189) Pap. Jans, dok. 117, bijlage 21.

Dit laatste was een inwilging van een voorstel van Leemans. Het initiatief om de voor Duitsland dienstverplichte arbeiders te vervangen lag volgens hem bij de industriële zelf en niet bij de Arbeidsambten. Op deze manier konden de gemoederen wat bedaard worden en de DV voor België zou vanuit het standpunt van de Belgische economie rationeel worden toegepast. Galopin zou aan dit principe zijn fiat hebben gegeven en ook de *Militärverwaltung* was hiermee akkoord. Wel was het woord «werkgever» niet gespecificeerd, erkende bedrijven en *Deutsche Dienststellen* konden dus ook van deze regeling profiteren. Ook met de door Vervaeck geformuleerde eis om de dienstverplichte arbeiders zo dicht mogelijk bij huis tewerk te stellen werd in dit *modus vivendi* rekening gehouden. Leemans zal het behoud van het *modus vivendi* sterk bepleiten. De Sekretaris-Generaal van Arbeid moest maar een oogje in het zeil houden. Het Komitee was echter lang niet unaniem gelukkig met deze regeling⁽¹⁹⁰⁾.

De arbeidskaart : van uitstel komt afstel

Eind juni was er inzake de DV een ware VO-trein. Niet minder dan vijf verordeningen werden op die dag in één slag gepubliceerd⁽¹⁹¹⁾. Ze bezorgden de Arbeidsambten een reeks nieuwe opdrachten. Zo hadden ze voor de uitreiking van een werkbewijs en/of een arbeidskaart in te staan. De Duitsers hadden echter nog andere kaarten in petto. Iedereen die van arbeidsplicht in Duitsland was vrijgesteld kreeg van de OFK of FK een *Befreiungsschein*. Hun namen werden aan de Arbeidsambten doorgegeven met de vermelding in welke betrekking deze personen moesten tewerkgesteld worden. Staatsinstellingen en privébedrijven mochten slechts mensen met zo'n bewijs in dienst nemen. Ook was het vereist om studies in het hoger onderwijs aan te vangen.

De invoering van een arbeidskaart zal voor heel wat heibel tussen het Komitee en de *Militärverwaltung* zorgen met het Rijksarbeidsambt als inzet. De Verordening maakte immers een werkbewijs verplicht voor alle inwoners van België (op het personeel van de openbare besturen na). De Arbeidsambten werden daarenboven belast met de uitreiking van een arbeidskaart (ook wel arbeids- of werkboekje geheten). Het was de bedoeling dat na een tijdje iedereen over zo'n arbeidskaart zou beschikken. Als overgangsmaatregel diende het werkbewijs. De arbeidskaart was een nuttig instrument om een volledige arbeidsleiding te realiseren. De meldingsplicht (aanwervingen, ontslagen...) zou er voor zorgen dat elke noodzakelijke info erop terechtkwam. Het problematische van deze arbeidskaarten lag natuurlijk voor de hand.

(190) VVK van 12 en 16 maart 1943.

(191) VO van 28 juni 1943, in *VO-Blad* 104/1-5, p. 1341-1354.

Reeds in januari 1942 vond het Rijksarbeidsambt de instelling van dit boekje een goede zaak ⁽¹⁹²⁾. Op deze manier werd een goed overzicht van de arbeidsmarkt mogelijk en kon men gemakkelijk de «onzichtbare» werklozen en asociale opsporen wanneer men het aan de bevolkingsregisters koppelde. Deze opmerking werd door Frundt erg welwillend onthaald. De onderhandelingen in dit verband tussen de *Gruppe VII* en het MvAVS waren echter reeds in de zomer van 1941 gestart ⁽¹⁹³⁾. Daar de invoering ervan een grote administratieve belasting met zich zou brengen, had het Ministerie — toen nog o.l.v. Verwilghen — erop aangedrongen dat slechts een nieuw aangeworvenen zo'n ding moesten bezitten. Daarom ook was de indiening van de personeelslijsten en de meldingsplicht voor het Rijksarbeidsambt en de *Gruppe VII* zo belangrijk, omdat op deze manier de gegevens voor de arbeidskaarten samengesteld konden worden. De reden waarom men met de invoering van de arbeidskaarten zolang gewacht heeft, ligt waarschijnlijk bij de Arbeidsambten zelf. Ze zouden deze opdracht nog niet aangekund hebben waardoor «de Belgische fichiers nog onjuister zouden worden». Was Verwilghen nog gedeeltelijk met deze boekjes akkoord, Olbrechts kante er zich volledig tegen. Begrijpelijk ook, de tijden waren veranderd. Vreemd hierbij is wel dat hij zijn verzet niet onmiddellijk geuit heeft. Zo zal Sekretaris-Generaal Nyns bij Plisnier zijn beklag doen over Olbrechts' houding. Met *stupéfaction* had de Sekretaris-Generaal van Onderwijs gemerkt dat Olbrechts de juni-verordeningen reeds voorafkende maar in het Komitee zijn onwetenschap had voorgewend ⁽¹⁹⁴⁾. Ook onmiddellijk na de publikatie van de verordening gaf Olbrechts nog toe dat de arbeidskaarten in het belang van de Belgische bevolking konden zijn. Frundt had hem er nl. op gewezen dat iedereen met een beroep dit voortaan kon bewijzen. Men kon dan ook niet meer lastiggevalen worden door de Belgische en Duitse autoriteiten. Onderbrekingen in het beroepsleven werden zo vermeden en notoïre profiteurs opgespoord ⁽¹⁹⁵⁾. Wat later nam zijn verzet echter vaste vormen aan. Olbrechts wees het Komitee op het gevaarlijk karakter der arbeidskaarten ⁽¹⁹⁶⁾. Niet in het minst door de interventie van de Arbeidsambten. Hendriks kon op deze manier de volledige controle over de werknemers in België verwerven.

Het Komitee nam onder invloed van Plisnier een nogal weifelende houding aan. Deze laatste dacht trouwens dat maar weinig mensen zich bij de Arbeidsambten zouden aanbieden om zo'n kaart aan te vragen. De nefaste rol van het Rijksarbeidsambt was gekend en het werd gewantrouwd. Het Komitee vroeg Olbrechts met het Rijksarbeidsambt contact op te nemen opdat hun tussenkomsten enkel in het voordeel van de Belgische bevolking zouden zijn. De zwenking in de positieve zin van de politiek van

(192) FH 15, Verslag Vergadering tussen het RAA, het MvASV, het KOvSW en de *Gruppe VII* van 16 januari 1942.

(193) MvG, MAR X, 308-312.

(194) Brief van Nyns aan Plisnier van 29 juli 1943, bijlage VVK van 30 juli 1943.

(195) MvG, MAR III, 138-143.

(196) VVK van 9 juli 1943.

het Rijksarbeidsambt die Olbrechts dacht gezien te hebben, bleek wishfull thinking te zijn. De Sekretaris-Generaal vroeg het Komitee om aan Hendriks elke medewerking aan de arbeidskaarten te verbieden ⁽¹⁹⁷⁾. Plisnier handelde echter als de eigenaar van een porseleinwinkel. Er mocht zeker niet overhaast gehandeld worden. Eerst diende de mogelijkheid worden onderzocht of de Arbeidsambten de Belgische bevolking konden beschermen. De *Gruppe VII* zal zich trouwens bereid verklaren om de invoering van de arbeidskaart fakultatief te maken ⁽¹⁹⁸⁾. Het Komitee vond dit al meer aanvaardbaar. O.i. maakte dit echter weinig verschil uit. Iemand zonder een arbeidskaart zou op deze manier toch een verdacht persoon zijn. Reeder had echter aan dit initiatief van zijn ondergeschikte nog geen fiat verleend en zal dit ook niet doen. Dit bleek tijdens een onderhoud tussen de *Militärverwaltungschef* en enkele Sekretarissen-Generaal ⁽¹⁹⁹⁾. Ook daar werd het nut van de verordening voor de Belgische bevolking benadrukt. De Belgische delegatie zal wel even geslikt hebben toen Frundt met een rapport van Hendriks afkwam waarin het belang van de kaart werd benadrukt. Het principe van vrijwilligheid kon dan ook niet volstaan om het driedelig sociaal en politiek doel van deze kaart te halen. De bescherming van zij die werk hadden, mogelijkheid van *Arbeitseinsatz* voor werklozen en de opeising van nietsdoeners. Het was volgens Frundt trouwens te vergelijken met de legitimatie van ambtenaren in de Belgische administratie. De invoering van het arbeidskaartsysteem vergde echter extra personeel voor het Rijksarbeidsambt. Toen Olbrechts opmerkte dat het begrotingskomitee daar niet zou mee instemmen, werd Reeder kregelig. Er waren nu eenmaal dingen die men van een bezettingsmacht niet kon eisen, bv. de annulering van de DV.

Van het Belgisch protest trok de *Militärverwaltung* zich geen moer aan, wetende dat er met Hendriks, een notoir voorstander van de arbeidskaart, best een akkoord te regelen viel. Het Komitee zal hieruit konkluderen dat Hendriks en het Rijksarbeidsambt volledig in Duits vaarwater waren terecht gekomen. Deze konklusie is te eng. Hendriks was een voorstander van de arbeidskaart omdat het perfekt in het systeem van arbeidsbestel paste. Tot zijn groot ongenoegen moest Olbrechts het Komitee eind augustus melden dat, eens te meer, Hendriks aan de uitvoering van een Duitse verordening meewerkte ⁽²⁰⁰⁾. Hij gaf daarbij lezing van een vragenlijst die de uitreiking van de arbeidskaart moest voorafgaan. Deze lijst was volgens Olbrechts veel te gekompliceerd, ging verder dan het opzet van de Verordening en was een doorslag van een Duits voorbeeld. Hendriks had de Sekretaris-Generaal bij de voorbereiding van de uitvoering in het ongewisse gelaten. Zo was Olbrechts onwetend over het feit dat bijna al de materialen (papier, karton, vragenlijst) reeds geleverd waren. Pas toen de rekening hiervoor

(197) VVK van 11 juli 1943.

(198) VVK van 16 en 23 juli 1943.

(199) MVG, MAR XI, 1609-1613.

(200) VVK van 27 augustus 1943.

arriveerde, wist Olbrechts hoe laat het was. Daarbij had Hendriks ook extra personeel gevraagd om de arbeidskaarten uit te schrijven. Dat was hem echter geweigerd. Om de kaarten in onder te brengen had de directeur door de Duitsers een pand, aanpalend aan het gebouw van het Rijksarbeidsambt, laten opruimen. Ook hiervan kon volgens Olbrechts geen sprake zijn. Hendriks had ook de verschillende Arbeidsambten de opdracht gegeven om nauw met de OFK resp. FK samen te werken i.v.m. de levering van vrijstellingsbewijzen. Zij die daar niet voor in aanmerking kwamen moesten de Arbeidsambten naar de *Werbstellen* doorverwijzen. Olbrechts vond dit al te gortig, naar zijn zeggen had Hendriks dan ook op zijn verzoek de richtlijn moeten wijzigen. Reeder had trouwens in samenspraak met Schultze aan Hendriks gevraagd om de noodzakelijke voorbereiding voor de uitreiking van de verschillende kaarten te treffen ⁽²⁰¹⁾. Het Komitee verbood Hendriks aan de uitreiking van de arbeidskaarten mee te werken. Olbrechts stuurde hem, maar ook de Arbeidsambten, in dit verband een brief ⁽²⁰²⁾. Reeder kreeg ook een brief ⁽²⁰³⁾. Daarin duidde Olbrechts op het feit dat Hendriks het *modus vivendi* van maart 1943 door de uitreiking van de arbeidskaarten te buitenging. *L'action pernicieuse* van Hendriks werd alweer door het Komitee betreurd.

Olbrechts kreeg niet onmiddellijk antwoord op zijn schrijven aan Reeder. Dit antwoord kreeg het Rijksarbeidsambt wel in de vorm van een bevestiging dat de Arbeidsambten verplicht waren om aan de uitreiking van de arbeidskaarten mee te werken ⁽²⁰⁴⁾. Daarbij werd Hendriks de toelating verleend om de uitvoeringsmodaliteiten die hij aan de *Gruppe VII* had voorgelegd, toe te passen. Enkel het Rijksarbeidsambt was voor de uitvoering verantwoordelijk. Andere instanties (bv. het MvASV) konden noch het Rijksarbeidsambt ervan ontlasten, noch de richtlijnen wijzigen. De *Militärverwaltung* wond er dus geen doekjes rond, het MvASV moest zijn mond houden. Als blijk van vertrouwen aan het Rijksarbeidsambt kon de brief er best mee door. Olbrechts stelde het Komitee alweer voor om het Rijksarbeidsambt van de Belgische administratie los te maken. Ook nu oordeelde dit kollege dat zo'n initiatief aan de *Militärverwaltung* moest overgelaten worden. *Ce serait une solution dangereuse et peu courageuse* ⁽²⁰⁵⁾.

Het bleef daarna een hele tijd stil rond de mogelijke invoering van de arbeidskaart. Zeker is dat er geen werden uitgereikt. Wel zou een voorlopige kaart zijn afgeleverd om de arbeiders, die na het in voege treden van de verordening in een Arbeidsambt werden ingeschreven, te helpen om aan de *Fahndungsdiensten* te ontsnappen ⁽²⁰⁶⁾. Ook vaardigden

(201) Brief van Reeder aan Hendriks van 20 augustus 1943, bijlage VVK van 27 augustus 1943.

(202) VVK van 3 september 1943.

(203) Brief van Olbrechts aan Reeder van 28 augustus 1943, bijlage VVK van 3 september 1943.

(204) Brief van de *Gruppe VII* aan Hendriks van 31 augustus 1943, bijlage VVK van 8 september 1943.

(205) VVK van 8 september 1943.

(206) P. POTARGENT, *art.cit.*, p. 122.

bedrijven legitimatiebewijzen uit om hun personeel hiertegen te beschermen. Vaak had dit een ware chantage van de werkgever op de werknemer tot gevolg. De arbeiders konden nl. makkelijk uitgebuit worden. Een ontslag stond immers gelijk met een DV voor Duitsland of onderduiken ⁽²⁰⁷⁾. Olbrechts, die hiervan op de hoogte was, vroeg aan Hendriks om de Ambtsleiders te verzoeken deze bewijzen van een Arbeidsambtsstempel te voorzien. Kwestie om alles een officiële uitzicht te geven. De brief werd prompt door Hendriks aan de *Militärverwaltung* bezorgd. Voorkomend meldde hij dit aan Olbrechts, doch niet zonder enige kommentaar. Het verbod van de Sekretarissen-Generaal om arbeidskaarten uit te reiken, had reeds voor heel wat moeilijkheden bij de Belgische bevolking bezorgd, meende hij. Daarbij trok hij de effectiviteit van de maatregel (het verbod om de arbeidskaarten uit te reiken) in twijfel. Grote woede bij Olbrechts. Hij verbood Hendriks om de brieven van het Ministerie nog eens aan de *Militärverwaltung* door te geven. Ook zou hij voortaan zijn richtlijnen rechtstreeks aan de Arbeidsambten doorgeven. Hij verbood Hendriks nogmaals de arbeidskaarten uit te reiken ⁽²⁰⁸⁾. Hendriks was echter niet onder de indruk. Hij was vast besloten zijn «plicht» verder uit te oefenen ⁽²⁰⁹⁾. De houding van Olbrechts viel echter bij de Militaire Regering niet in goede aarde. Zijn voornemen om de bevelen rechtstreeks aan de Arbeidsambten door te geven, werd daar op een niet onthaald ⁽²¹⁰⁾. De *Militärverwaltung* zal hem dan ook op grond van zijn passieve en op het laatst zelfs weerspannige houding, dixit Reder, verwijderen. Op 28 februari 1944 keek Olbrechts voor drie weken tegen de tralies aan ⁽²¹¹⁾.

Eigenlijk was deze rel compleet overbodig. Eind maart liet Frundt het Rijksarbeidsambt nl. weten dat men geen bezwaar had tegen een afstempeling door het Arbeidsambt. Daar op deze manier te veel mensen aan zo'n bevestiging konden raken, zouden de OFK en FK deze afstempeling echter niet eens eisen. De controle ging dan wel op een andere manier gebeuren ⁽²¹²⁾. De *Militärverwaltung* begreep nu dat de uitreiking van de arbeidskaarten door de Arbeidsambten wegens een «verscherping van de algemene situatie» ondoenbaar was. De FK en OFK waren echter totaal niet bij machte om de arbeidskaarten zelf uit te schrijven. Het zal er dan ook niet meer van komen ⁽²¹³⁾.

(207) MVG, FRAA 2/ van 9 december 1943.

(208) Briefwisseling tussen Olbrechts en Hendriks van 26, 28 en 31 januari 1944 (Bijlagen bij het VVK van 9 februari 1944).

(209) FH 25, Brief van Hendriks aan Olbrechts van 2 februari 1944.

(210) VVK van 18 februari 1944.

(211) VDW, op.cit., p. 232

(212) MVG, MAR XI, 600.

(213) Ab., fr. 742.557 — TB nr. 26 van 1 maart 1944, p. A9.

5. LEIDER HENDRIKS EN «ZIJN» RIJKSARBEIDSAMBT

Laten we tot slot van dit artikel even bij de persoon van Frits Hendriks blijven stilstaan. Zijn manier van denken en handelen is namelijk tekenend voor de verhouding tussen het Rijksarbeidsambt en het MvASV. De gewezen topman bij Philips huldigde het *Führerprinzip*. Hij wilde voor alles het laatste woord hebben en nam daar dan ook de verantwoordelijkheid voor. Hieruit kan men voorzichtig de konklusie trekken dat hij akkoord ging met de gevoerde Duitse politiek. Was hij dit niet, dan kon hij gewoon zijn ontslag ingediend hebben. Natuurlijk kan je daar tegen inbrengen dat een ontslag in 1942 bijna gelijk stond met een Dienstverplichting in België of Duitsland. Dit is juist maar dan kan je repliceren met het voorbeeld van een aantal bedienden uit het Brugse Arbeidsambt, die kollektief hun ontslag indienden omdat ze het niet eens waren met de door het Rijksarbeidsambt gevoerde politiek. Het valt daarbij te betwijfelen of Hendriks dit lef niet gehad heeft. Trouwens vóór 1942 was er officieel nog geen sprake van een dienstverplichting. Officieus echter wel en Hendriks kon daar gerust zijn bedenkingen bij maken. Zelf zal Hendriks stellen dat hij opbouwend dacht en niet destrukatief wilde handelen door zijn ontslag in te dienen ⁽²¹⁴⁾. Dit kan best, maar toch niet tot iedere prijs. Er moeten bijgevolg parallellen geweest zijn tussen zijn ideeën en de Duitse arbeidsregulerende politiek.

Onze taak werd hierbij vergemakkelijkt door de publikatie in het VNV-dagblad *Volk en Staat* van enkele van Hendriks' redevoeringen. We mogen immers niet vergeten dat Hendriks van deze partij lid was en de partij ogenschijnlijk tevreden was over zijn politieke medewerking ⁽²¹⁵⁾. Deze redevoeringen werden in 1944 gebundeld in de brochure *Over den Arbeid*, uitgegeven bij *Volk en Staat*. We mogen vermoedelijk dus aannemen dat het VNV achter zijn ideeën stond. We kunnen ons moeilijk voorstellen dat de partij aan haar eigen krant de toestemming zou verlenen om de teksten van de redevoeringen te publiceren, wanneer ze er niet mee kon akkoord gaan. Daarbij zag de vormingsleider van het VNV, P. Vermeir, er geen graten in om de verspreiding van de brochures met een aantal presentekemplaren en recensies te bevorderen. Dat doe je niet wanneer de inhoud je tegensteekt ⁽²¹⁶⁾. In verband met Hendriks en het VNV valt trouwens één en ander te vertellen. Volgens Ganshof zetelde Hendriks in de raad van leiding. Hendriks' dochter was dezelfde mening toegedaan. Zij dacht dat haar vader vaak door Staf De Clercq, met wie hij bevriend zou geweest zijn, daarvoor werd uitgenodigd. Edgard Delvo, Leider van de UHGA en zelf een tijd lid van deze Raad van Leiding, acht dit echter

(214) AGMG, doss. 80 B-46, 64.

(215) NCWO II, C2-669.

(216) AGMG, doss. 695 B-46, 21.

uitgesloten. Zelf had hij Hendriks tijdens de oorlog maar weinig gezien ⁽²¹⁷⁾. Hendriks' invloed bij het VNV was waarschijnlijk dan ook niet zo groot. We mogen daarbij niet uit het oog verliezen dat hij pas in augustus 1940 lid werd en geen politieke ervaring had. Trouwens vóór de oprichting van het Rijksarbeidsambt hebben we niets over hem in *Volk en Staat* teruggevonden. Het is eveneens kenschetsend dat de krant Hendriks' benoeming in haar kolommen niet vermeldde. Een eer die o.a. Wouters, Beeckman (beiden Kommissariaat voor Prijzen en Lonen) en Meeuwissen (Voedings-korporatie) wel gegund werd ⁽²¹⁸⁾. Deze aandacht komt er pas vanaf april 1941, toen werd het Rijksarbeidsambt aan de pers voorgesteld. Hendriks heeft zich dus snel in de partij geïntegreerd en ook een actieve aanwezigheidspolitiek gevoerd op verschillende VNV-manifestaties. Dit kan men uit talrijke foto's opmaken. Typerend daarbij is dat Hendriks steeds ergens op de tweede rang terug te vinden is. Zo zat hij netjes op de tweede rij bij de herdenkingsplechtigheid van de gevallen Reimond Tollenaere terwijl hij net als de rest de Hitlergroet uitbrengt. Wat later was Hendriks ook aanwezig op de VNV-manifestatie in het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel. Zijn plaats was schuin achter Staf De Clercq. Dat Hendriks een erg goede vriend was van Staf De Clercq is twijfelachtig. Hij is nl. niet aan het sterfbed van deze laatste aanwezig. Wel zou hij de lijkkest van Staf De Clercq bij de begrafenis hebben gedragen. Hendriks gaf trouwens zijn personeel een dag vrijaf om de rouwplechtigheid bij te wonen ⁽²¹⁹⁾.

De gelijkenis tussen de Duitse en de (verhoopte) Belgische arbeidsregulering is zonder meer frappant. Dit wordt vooral duidelijk wanneer samen met de *Monopol- en de Arbeitsplatzaustausch-verordnung* het begrip «Arbeidsbestel» werd gelanceerd. Dit was een gevolg van een interne reorganisatie waarbij het Rijksarbeidsambt steeds meer naar de bemiddeling toe werd geprofileerd. Het werd ook door de *Militärverwaltung* verlangd. Schultze vond het de «zending» (*mission*) van het Rijksarbeidsambt ⁽²²⁰⁾. Het onderdeel arbeidsbestel – voorheen «plaatsing» genoemd – van het Rijksarbeidsambt werd dan ook steeds belangrijker. Daarnaast kennen we verder nog het onderdeel «Steun» (i.v.m. de werkloosheidscontrole) en het onderdeel «Bestuur» (i.v.m. administratieve besommeringen). Arbeidsbestel (of werkbestel) is een term die we voor het eerst hebben teruggevonden in een artikel uit de krant *Volk en Staat*. Het werd nl. gebruikt tijdens de perskonferentie die Hendriks gaf om de april-besluiten

(217) MVG, TR. 24.867 – R. 280, GANSHOF VAN DER MEERSCH, *Office National du Travail. Exposé des faits*, Bruxelles, 1945, p. 1 – Interview Bart Brinckman-Edgard Delvo, Brussel, op 13 december 1986 – *Id.*-Leo Wouters, Gent, op 20 november 1986 en *Id.*-Nora Hendriks, Brussel, op 10 december 1986.

(218) Zie *Volk en Staat*, resp. 28 en 24 augustus 1940 en 1 september 1940.

(219) Zie *Volk en Staat*, 12 en 24 februari 1942 en 24 oktober 1942.

(220) FH 52, Verslag Vergadering tussen de *Groeppe VII*, het MvASV, het RAA en de Arbeidsambten, van 16 juli 1941.

toe te lichten⁽²²¹⁾. «Het ten uiterste aanwenden van de economische waarde van de arbeider met inachtnaam van zijn sociale toestand, zo, dat hij daar aan het werk komt, waar hij het meest rendeert op grond van zijn eigenschappen en bekwaamheid en tot welzijn van de gemeenschap het nuttigst kan gebezigd worden», werd met deze term bedoeld.

Om dit allemaal te bereiken was een instelling als het Rijksarbeidsambt nodig. Zijn taak was niet enkel de werklozen bemiddelen maar ook zij, die reeds werk hadden, van een «betere» dagtaak te voorzien. Dit «vereist een grondige kennis van de economische behoeften van het land en van de nijverheid. Het is inderdaad nodig dat het Rijksarbeidsambt om het gehele probleem van het arbeidsbestel te overblikken en de beschikbare arbeidskracht tot bevordering van een gezonde economische structuur rechtvaardiger te kunnen te verdelen, met de totaliteit van de arbeidsbevolking en met de bedrijven nauw in voeling blijft»⁽²²²⁾. Meteen is hiermee gesteld waar F.J. Hendriks met «zijn» Rijksarbeidsambt naar toe wilde. In die optiek zal hij al zijn (vaak zwaar bekritizeerde) maatregelen nemen. Bovendien wordt ook duidelijk hoe zeer de april-besluiten in deze politiek konden passen. Een voyeuristische blik in de bedrijven werd hierdoor mogelijk. Hendriks zal dan ook in een redevoering voor het V.E.V. om de (hoogst noodzakelijke) medewerking van de patroons verzoeken. Zijn doel was te komen tot een modelinrichting die zowel van patroons en arbeiders het vertrouwen genoot⁽²²³⁾.

Voor *Volk en Staat* was ook voor de arbeiders een Nieuwe Orde aangebroken, een nieuwe sociale orde, waar geen plaats meer was voor een systeem dat de werkloosheid in massa produceerde. Arbeid was niet enkel een recht, het was ook een plicht. De ekonomie moest in dienst van de «Volksgemeenschap» staan. In een regime van geleide ekonomie moest ook de arbeid, hoofdfaktor van het ekonomische leven, geleid worden⁽²²⁴⁾. «Niet alleen werkloosheid en werkverschaffing maar ook het verzilveren van het doelmatigste gebruik van arbeidskrachten moet verzekerd worden volgens de noodwendigheden van 's lands ekonomie». Het parallel taalgebruik met de hierboven geciteerde «richtsnoer» ligt voor de hand. «Zo geraakt de gemeenschap stilaan uitgerust tot de grote taak die zij ten bate van het volk in het raam van een Europese vernieuwing zal te vervullen krijgen», aldus nog *Volk en Staat*. Het Rijksarbeidsambt werd dus eveneens als een instrument van de Nieuwe Orde beschouwd. Het kon de familie van bv. het Kommissariaat-Generaal voor Prijzen en Lonen, de Unie van Hand- en Geestesarbeiders, de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie... vervoegen. In dit verband kan men begrijpen waarom Hendriks zo tegen

(221) J.G., *Het Rijksarbeidsambt en het werkbestel*, in: *Volk en Staat*, 25 april 1941.

(222) MVG, FRAA, DN, onderdeel Arbeidsbestel, Richtsnoer Arbeidsbemiddeling nr. 2 van 17 december 1941.

(223) *Nieuwe wegen voor tewerkstelling*, in: *Volk en Staat*, 31 oktober 1941.

(224) D.D.M., *De bevoegdheden van het Rijksarbeidsambt*, in: *Volk en Staat*, 20-21 april 1941.

langdurig werklozen gekant was en hen hiervoor wilde straffen. Geheel in het kader van de VNV-ideologie beschouwde hij arbeid als een plicht t.o.v. de Volksgemeenschap. We willen hierbij nog de opmerking maken dat het wel verwonderlijk is, dat iemand, die uit de privé-sektor komt, zo maar de kant van de geleide ekonomie kiest. Misschien stelt Struye het korrekst als hij meent (na 7 maanden bezetting) dat het gevoel, dat men diende te verzaken aan het ekonomisch liberalisme, overheersend was en men zich in een geleide ekonomie moest engageren. Hoe dit gerealiseerd moest worden, wist men nog niet al te best ⁽²²⁵⁾.

Hendriks versus de verordeningen

In februari 1942 verscheen in *Volk en Staat* het relaas van een redevoering van Hendriks die hij voor een VEV-publiek had gehouden. Daarin hing de Directeur een erg partieel beeld op van hetgeen «Arbeidsbestel» in een geleide ekonomie moest zijn. Hij zette zich steeds af tegen de «liberale-individualistische» principes waardoor mensen uit de tewerkstellingsboot vielen. Kenschetsend daarbij is dat hij het bestaan van het Rijksarbeidsambt reeds in een vredesekonomie zag. Een Rijksarbeidsambt dat ertoe kon bijdragen om de overgang van een oorlogs- naar een vredesekonomie met zo weinig mogelijk werkloosheidsschokken te bereiken. Alweer vroeg de gewezen Philips-topman het vertrouwen van de bedrijfsleiders. Deze toespraak kreeg in het VNV-dagblad een lovende kritiek mee. Eindelijk werd afgestapt van een liberale staat waar de arbeider als «maneuvermateriaal» werd beschouwd. «In de staat van morgen zal er plaats zijn voor elke volksgenoot, en elke arbeider zal er zijn krachten kunnen ontplooiën op de hem toegewezen plaats (...) Het Rijksarbeidsambt onder leiding van Hendriks bouwt mede aan het tot stand komen van deze socialistische staat» ⁽²²⁶⁾. Voor het VNV (en ook voor Hendriks) was deze toestand van werkloosheid een schande. Een grote oorzaak lag volgens hen bij het liberalisme. «Het »doppen« werd een soort beroep, een kanker die de samenleving aanvat, een macht die de arbeider omvormde tot een stuk redeloos materiaal» ⁽²²⁷⁾. Een staat gegrondvest op nationaal-socialistische principes zou daar komaf mee maken. Immers, in zo'n staat zou een arbeidsplicht heersen. Deze plicht was een basisfaktor van de te voeren «Volkse Arbeidspolitiek». Iemand die niet werkte, pleegde een dubbel verraad tegen de gemeenschap: «Hij weigert zijn bijdrage tot de gemeenschappelijke taak, maar teert op de levenskracht en rijkdom door de gemeenschap verzameld» ⁽²²⁸⁾.

(225) P. STRUYE, *op cit.*, p. 31.

(226) *De opslorping en uitschakeling der werkloosheid*, in: *Volk en Staat*, 12 februari 1942 – K. WIEDEMAN, *De arbeiders in de toekomst. Kanttekeningen rond de uiteenzetting van Directeur-Generaal Hendriks*, in: *Volk en Staat*, 14 februari 1942.

(227) K. WIEDEMAN, *art. cit.*

(228) L. WOUTERS, *Grondslagen ener nieuwe Arbeidspolitiek*, Antwerpen, 1943, p. 20.

In dit kader moeten we dan ook Hendriks' keiharde houding bij de behandeling van de werklozen zien ⁽²²⁹⁾. Tevens maakt het de bijna frappante hoera-stemming begrijpelijk in de VNV-krant als reactie op de invoering van de DV in België. Onder de titel *Arbeidsplicht zal niet langer een vrome wens zijn*, werd het «gezond beginsel» van de verordening uitgelegd ⁽²³⁰⁾. Eindelijk konden «parasieten» zoals «beroepsdoppers» en handelaars op de zwarte markt aan het werk gezet worden. Ook andere werklozen «afgedankt door het liberale regime» kwamen op deze wijze terug in dienst. Om toch maar de mogelijke konnotaties met de vorige wereldoorlog weg te nemen onderstreepte de journalist dat het slechts om een DV in België (en eventueel Noord-Frankrijk) ging. «Het Duitse Rijk van 1942 is een Nationaal-Socialistische Staat. Het aanziet het mede te arbeiden aan de vestiging in het Nieuwe Europa, binnen de grenzen van het Rijk, als een eer voor de buitenlandse arbeiders. Een eer wordt niet opgelegd, doch vrijwillig aanvaard». Jammer genoeg zou later blijken dat deze benepen vizie hopeloos naast de kwestie was. Kortom men vond het een uitstekende maatregel wiens toepassing het beste voor ons land belofde. Daarbij stelde de krant als voor de hand liggend dat de maatregel ook in vreedstijd zou gehandhaafd worden. Uiteraard moet men met gecensureerde berichtgeving voorzichtig zijn, toch lijkt het erop dat het VNV niet tegen een DV voor België gekant was. Trouwens zowel Leo Wouters als Edgard Delvo verklaarden ons dat zij nu nog voorstander van zo'n maatregel waren. Volgens Nora Hendriks was ook haar vader voor het principe gewonnen, «arbeiden is een mensenplicht». Delvo zelf, die in maart 1942 leider van de UHGA werd, dacht dat er bij het VNV hierover nooit een probleem was geweest ⁽²³¹⁾. Het zou dan ook logisch kunnen zijn dat Hendriks zich voor de uitvoering van deze verordening inzette. Hij was er gewoon niet tegen gekant. Dit blijkt duidelijk uit de mondelinge richtlijnen die hij aan de Ambtsleiders meegaf ⁽²³²⁾. Hij vroeg hen zich eenvoudig te schikken naar de onderrichtingen die ze van de Duitse autoriteiten zouden ontvangen. Ook tijdens latere vergaderingen blijkt uit niets dat Hendriks zich tegen de verordeningen van 6 of 30 april 1942 verzette ⁽²³³⁾. Integendeel, hij riep de ambtsleiders op om weerspannige firma's (i.v.m. met de personeelslijsten) bij de OFK en FK aan te geven. Daarbij benadrukte hij de juridische juistheid van de verordening. Noch de Haagse Konventie (waar het Komitee op terugviel om de maatregel aan te vechten ⁽²³⁴⁾), noch artikel 115 van het Strafwetboek waren volgens de Leider van toepassing.

(229) Zie noot 146.

(230) A. MERMANS, *Arbeidsplicht zal niet langer een vrome wens zijn*, in: *Volk en Staat*, 12 maart 1942.

(231) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, op 20 november 1986 — *Id.*-Nora Hendriks, Brussel, op 10 december 1986 — *Id.*-Edgard Delvo, Brussel, op 13 december 1986.

(232) MVG, FRAA 9/1203, Verslag Vergadering Ambtsleiders AA van 10 en 11 maart 1942 en 1 april 1942.

(233) MVG, FRAA 9/1203, Verslag kernvergadering «Vlaamsche Ambtsleiders» van 3 en 10 juni 1942.

(234) VDW, *op.cit.*, p. 201.

De situatie bij de DV voor Duitsland was verschillend. Van een hoerastelling kan hier zeker niet meer gesproken worden. Het is niet onwaarschijnlijk dat er in VNV-kringen achter de schermen nogal wat protest tegen deze maatregel is geweest. Enkele interviews gaven ons een beperkte kijk op de situatie. Zowel Leo Wouters als Edgard Delvo beweren met klem dat men bij het VNV tegen een verplichte tewerkstelling voor Duitsland was ⁽²³⁵⁾. Edgard Delvo had daarvoor drie redenen. Het verzet had nu een erg belangrijke maatregel waartegen het kon reageren. Dit zou de rust te lande verstoren. Ook bracht het bij de Belgische bevolking een grote ontevredenheid teweeg. Daarbij kwam nog dat Berlijn een soort «paard van Troje» in Duitsland binnenhaalde. Met de DV konden sjacheraars, saboteurs, verzetslui e.d. in Duitsland terecht komen en deze lieten zich zomaar niet in het arbeidsproces inschakelen. Wat het toenemend verzet en een verslechterende publieke opinie betreft, had Delvo gelijk. Vreemd genoeg is er echter geen bewijs dat hij ook toentertijd geprotesteerd heeft als leider van de UHGA. Zelf beweert hij dat hij zeker in die zin gehandeld heeft ⁽²³⁶⁾.

Ook Hendriks zou tegen de DV in Duitsland geweest zijn ⁽²³⁷⁾. Zijn dochter meende zelfs dat hij daar razend voor geweest is. Waarschijnlijk voelde Hendriks, of werd het hem verteld, dat de maatregel op komst was. Tegen Olbrechts zal hij later opmerken: *Je suis probablement le seul à avoir fait des démarches possibles auprès des instances allemandes pour éviter l'application (publication) de ces ordonnances* ⁽²³⁸⁾. Het is dan ook waarschijnlijk dat zijn nota «Sociale en arbeidspolitiek» als een soort alternatief voor de Dienstverplichting in Duitsland moet beschouwd worden. Na de oorlog zal Hendriks beweren dat hij toch met die bedoeling de nota heeft geschreven toen de geruchten over de invoering van de DV voor Duitsland hardnekkig bleven. Een exemplaar van de nota stuurde hij naar Romsée om ze bij de raad van leiding van het VNV te bespreken ⁽²³⁹⁾. (Een reden te meer om aan te nemen dat Hendriks daar nooit is voor uitgenodigd.) «Het land heeft (van de langdurige oorlogstoestand) de gevolgen te aanvaarden (...) Waar wij partij kozen en de overwinning van Duitsland wensen, is het dan onze plicht het land in de oorlogseconomie in te schakelen, zodat het oorlogspotentiaal (sic) zo hoog mogelijk worde opgevoerd».

(235) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, op 20 november 1986 — *Id.*-Edgard Delvo, Brussel, op 13 december 1986.

(236) Zie A. DE JONGHE, *De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Vijfde deel: Salzburg voor en na. Politieontwikkelingen van september 1943 tot het einde der bezetting*, in: *BGTWO*, dl. 8, 1982, p. 15-65 — P. STRUYE, *op.cit.*, p. 109 en 133-134 — W. STEENHAUT, *op.cit.*, p. 1360 — E. DELVO, *Sociale Collaboratie. Pleidooi voor een volksnationale sociale politiek*, ingeleid door Prof. Dr. K. van Isacker, Antwerpen, 1975, p. 204.

(237) Interview Bart Brinckman-Nora Hendriks, Brussel, op 10 december 1986.

(238) FH 25, Brief van Hendriks aan Vervaeck, 24 oktober 1942.

(239) Zie noot 77 — AGMG, doss. 80 B-46, 41.

Voor de te voeren oorlogspolitiek moest men van een drievoudige basis vertrekken. Ten eerste, het veilig stellen van de voedselvoorziening voor de arbeidende bevolking. Daaraan gekoppeld, het zo hoog mogelijk opvoeren van de produktie in binnen- en buitenland. Zoveel mogelijk arbeiders moesten daarvoor «tot de arbeid gevoerd (worden) desnoods onder druk». Tenslotte dienden alle maatregelen zo genomen te worden dat ze in een vredesekonomie bruikbaar bleven. Konkreet wilde Hendriks deze basis in werkelijkheid omzetten door het landbouwareaal door landwinning (desnoods door onteigening) uit te breiden. Ook van de arbeidsplicht maakte hij geen probleem. «Ieder fysiek persoon is verplicht arbeid te verrichten daar waar de staat dit wenselijk acht». Aan de oorlogseconomie moest voorrang verleend worden. Als vierde kanaal werd een doorgedreven rationalisering voorzien. Deze wilde Hendriks bereiken door de concentratie van bedrijven, afbraak van verouderde fabrieken, verhoging van de arbeidstijd en de inschakeling van de vrouwenarbeid. Ook in deze nota waren de voorgestelde maatregelen eigenlijk erg drastisch. Bij een verdere lezing van de nota valt trouwens de bijna megalomane zienswijze van Hendriks op. Bij de voltooiing van zijn programma zou hij de controle waargenomen hebben over iedereen die enigszins armen en benen had om mee te werken. Want Hendriks pleitte ook voor het arbeidsboekje en in afwachting daarvan voor de meldingsplicht (cfr supra). Er was echter een essentieel verschil met de Duitse plannen. Hendriks wilde de volledige uitvoering in handen zien van het VNV, het Rijksarbeidsambt, de UHGA en de Gevolmachtigde voor de Arbeidsreglementering. Geen vreemde inmenging dus, al werd dit met zoveel woorden niet gezegd. Ook wilde Hendriks de mensen zoveel mogelijk in eigen land houden. Hij was er zich echter van bewust dat de gemiddelde produktie in België lager lag dan in Duitsland. Men moest dan maar het Belgisch tempo naar omhoog halen. De nota zal echter dode letter blijven daar de verordening die de DV voor Duitsland zal instellen, gepubliceerd werd.

Het spreekt vanzelf dat we erg benieuwd waren naar de reactie in *Volk en Staat* over deze verordening. Tewerkstelling in Duitsland werd nl. voorheen als een eer beschouwd en een stevige hersenkronkel was dan ook broodnodig om de maatregel enigszins aanvaardbaar voor te stellen. Kopstuk Jan Brans werd deze weinig benijdenswaardige taak toebedeeld⁽²⁴⁰⁾. Hij gaf de hardheid van deze verordening volmondig toe. Toch was ze z.i. wegens het tekort aan arbeiders noodzakelijk. Eigenlijk kon men tegen het beginsel van deze verordening niets hebben — tenzij «werkonwilligen» — indien dit enkel in het Belgisch kader werd toegepast, meende hij. Dit was echter niet het geval. Psychologische bezwaren (cfr W.O. I) waren dan ook verstaanbaar. Maar de verordening was volgens Brans geen dwangmaatregel. De werknemer kon zich immers, met een financiële bonus,

(240) J. BRANS, *De dienstverplichting: Een harde doch noodzakelijke maatregel*, in: *Volk en Staat*, 10 oktober 1942.

«vrijwillig aanbieden». Ook stond hij op gelijke voet met zijn Duitse tegenvoeters. Over het tweede deel van het argument kunnen we niet oordelen, over het eerste echter wel en dat dit demagogie was, hebben we al aangetoond. Een bijkomend verschil met de regeling uit 1916 was volgens Brans het feit dat er niet moest meegewerkt worden aan het vervaardigen van wapens die tegen landgenoten konden gebruikt worden. «Nu wordt er gevraagd te werken aan de verdediging van de eigen bodem en het Europees kontinent. Ons land mag zich niet aan zijn plichten onttrekken». Het kon toch niet dat zoveel Duitsers sneuvelden «voor de zaak» terwijl Vlamingen aan de kant bleven toezien. «Bij gemeenzame belangen, horen er gemeenzame inspanningen».

Hendriks' positie werd erg delikaat. Hij zal zich echter loyaal doch kritisch aan de Duitse kant scharen. Volgens Wouters werd hij echter door de Duitsers onder een aanzienlijke druk gezet⁽²⁴¹⁾. Blijkbaar moet hij onder deze druk bezwijken zijn. Zijn uitlatingen t.o.v. de Ambtsleiders en in *Volk en Staat* wijzen toch in die richting⁽²⁴²⁾. De verordening werd verdedigd met de boutade dat het de plicht van een generaal was, alles in het werk te stellen voor de overwinning. Voorts noemde Hendriks zich een protagonist van de Nieuwe Orde. Tegenover de Ambtsleiders liet hij desalniettemin uitschijnen dat men moest redden wat er te redden viel. Daarom had hij, naar eigen zeggen, Reeder gevraagd hem met de uitvoering van de verordening te belasten. Tachtig procent van wat Hendriks Reeder gevraagd had was hem toegestaan. *Même en prenant une partie de l'odieux, l'Office National du Travail travaille pour l'honneur du pays*. Hij nam hierbij uitdrukkelijk de verantwoordelijkheid op zich. Ambtsleiders hadden geen bevelen van de Duitsers te ontvangen. Ook aan Schultze vroeg Hendriks of de bezetters zich daarvan zouden onthouden. Tijdens dezelfde bijeenkomst bleek overigens de bereidheid tot samenwerken met het Militair Bestuur overduidelijk⁽²⁴³⁾. Deze kritische ondertoon vinden we niet terug bij zijn uitlatingen in *Volk en Staat*. Dienstverplichting was volgens Hendriks noodzakelijk en «wij komen tot geleide arbeid zoals wij gekomen zijn tot geleide ekonomie». Volgens de Leider zou deze Dienstplicht in de toekomst even evident worden als de school- en militaire plicht. Alweer werd de solidariteit met het Duitse volk benadrukt. «Wij bouwen aan de toekomst, dit vereist een samenwerking voor de gemeenschappelijke belangen en zelfs de gemeenschappelijke ideologie. Daarom moeten we de gedekteerde maatregelen niet alleen ondergaan maar moeten we ook zorgen dat ze zo goed mogelijk uitgevoerd worden».

(241) Interview Bart Brinckman-Leo Wouters, Gent, op 20 november 1986.

(242) AGMG, doss. 80 B-46, 63 — *Arbeidsdienstplicht en haar gevolgen*, in: *Volk en Staat*, 16 februari 1943. Hetzelfde artikel verscheen ook in *Bestuurstijdingen*, nr 2, 1943. Het was een VNV-tijdschrift voor administratieve kaders.

(243) MVG, MAR X, 1478-1479.

Dit voorafgaand artikel is voor een stuk terug te vinden in de brochure *Over den Arbeid* ⁽²⁴⁴⁾. We kunnen dit boekje bestempelen als een soort ruw testament op het vlak van de arbeidsleiding. Opzettelijk noemen we het een testament omdat op het tijdstip van verschijnen, ongeveer mei-juni 1944, nog maar weinig uitvoerbaar was. Het werkje is echter interessant omdat het het basisprincipe van het «Arbeidsbestel» blootlegt. Het allesomvattende van het systeem werd op deze manier duidelijk. Arbeid was, volgens Hendriks, de uiting van de levensdrift van de mens. De Ariërs hadden er, meer dan de andere volkeren, hun bestemming in gevonden. «Steeds ziet men de drang van de Semieten om op de arbeid van andere volkeren te teren» ⁽²⁴⁵⁾. «Arbeid bindt ons en maakt ons tevens vrij, omdat hij alleen ons toelaat te bereiken waar elkeen bewust of onbewust naar streeft, de autarchie of zelfbeschikking van geest en wil. (...) Dat is de basis van waar wij vertrekken en tevens het laatste doel dat wij moeten bereiken. De rijkdom van het volk is uitsluitend vrucht van zijn arbeid. De rijkdom van een volk groeit dus met (het) verrichten van arbeid. De rijkdom van een volk verlangt dat iedereen werkt en zo goed mogelijk arbeid verricht». Iedereen heeft dus de plicht om te werken. Ook moet iedereen tewerkgesteld worden op grond van zijn aangeboren of verworven eigenschappen, «zodat hij zijn persoonlijkheid kan inzetten waar de gemeenschap het verlangt. Dat is Arbeidsbestel».

Vermits dit arbeidsbestel enkel souverain — d.w.z. zonder één enkel persoonlijk belang — tot stand mocht komen, was het de taak van de overheid. Via het Rijksarbeidsambt nam de overheid dan ook deze taak waar. Hoe ging het echter allemaal praktisch te werk? «Om te weten waar de arbeider het best past, moeten wij echter de arbeider kennen en de arbeid die we hem geven». Daarom moest de overheid beschikken over een inventaris van 's lands arbeidspotentieel, m.a.w. een inventaris van elke persoon die kan werken gekoppeld met gegevens betreffend familie, leeftijd, scholing, aanleg e.d. Ook noodzakelijk was de kennis inzake de arbeidsmogelijkheden in het land. Deze noden vertaalden zich konkreet in de invoering van een stamkaart (of later de Arbeidskaart) en de bedrijfsmap. Een functionele economische politiek zou dit verder in de praktijk brengen.

Het idee achter dit Arbeidsbestel was echter nog veel omvattender. Reeds van kindsbeen af moesten alle mogelijke inlichtingen over de peuters door de ouders, onderwijzers en psychologen medegedeeld worden. «Eens zo ver kunnen wij met de kleinste kans op vergissing in de breedte aflijnen, welke levensweg het kind best opgaat, om uit zijn leven alles te halen wat er in zit aan vrede en geluk». Door voorlichting en propaganda wilde men bereiken dat de raad van het Rijksarbeidsambt

(244) F. HENDRIKS, *Over den Arbeid*, Antwerpen, 1944, 40 p.

(245) F. HENDRIKS, *op.cit.*, p. 5-6.

gevolgd werd en dat deze als heilzamer werd beschouwd als een eigen ingeving. De maatschappij zou dus in een systeem terecht komen waar het Rijksarbeidsambt volgens vastgelegde economische prerogatieven bepaalde, wie wat waar ging uitvoeren. Een andere persoonlijke keuze werd bijna ondenkbaar. Via een systeem van numeri clausi en omscholing wilde men het hele systeem draaiende houden. Staatstussenkomsten moesten tekorten en/of overschotten aan arbeiders tijdig opvangen. «De periode dat een werkcontract een feit tussen enkel werkgever en werknemer is, is voorbij. De overheid kan mensen naar goedgevonden overplaatsen». Daarom was ook de maatregel noodzakelijk dat noch de patroon, noch de arbeider ontslag kon geven/nemen zonder een toelating van de overheid. Wanneer de overheid zelf het contract verbrak, kwam de betrokkene automatisch bij de arbeidsverplichting terecht. Via deze arbeidsverplichting kon men de betrokkenen ertoe brengen elders te gaan werken of een nieuw beroep aan te leren. Zij die zich met «ongeoorloofde praktijken» ledig hielden, kon men ook met zo'n verplichting tot nuttiger bezigheden aanzetten. «Doch van het ogenblik dat te beslissen valt wie werken zal en waar, staat de deur open voor willekeur. Het is alleen aan ethisch denkende en voelende personen, dat de macht mag toevertrouwd worden om zich op dergelijk gevaarlijk terrein te bewegen». Daarbij moest deze persoon zich laten leiden door de eisen die de Volksgemeenschap stelde (*).

Een efficiënt manager ?

Het is gewoon verbazend te zien hoe Hendriks het dirigisme tot in het uiterste doordreef. Het gehele arbeidsproces wilde hij door zijn Rijksarbeidsambt laten controleren. Hendriks was daarbij gekend voor zijn streng en autoritair karakter. Inspraak door allerhande raden was voor hem onbespreekbaar. Enkel van een beperkte schare medewerkers duldde hij enige medezeggenschap. Tegenover de Ambtsleiders benadrukte Hendriks trouwens het autoritair karakter van het Rijksarbeidsambt zelf. Hij was dan ook van plan om het aantal Arbeidsambten te beperken. Ambtsleiders werden daarbij uitdrukkelijk op het hart gedrukt geen kritiek uit te oefenen. Enkel het uitvoeren van richtlijnen was hun opdracht. Hendriks wenste eveneens van alle gesprekken «met instanties van buitenaf» op de hoogte gebracht worden. Het overige personeel werd eveneens niet gespaard. Om inzicht te verkrijgen in zijn personeel ging Hendriks over tot het houden van een referendum dat, hoewel hij uitdrukkelijk beloofde dat het niets met «plaatsjesjagerij» te maken had, hem toch heel wat inzicht kon doen verwerven in de bereidwilligheid van zijn personeel.

(246) F. HENDRIKS, *op.cit.*, p. 12-19.

Voor dat personeel werd de antwoordtaak echter aanzienlijk bemoeilijkt omdat men zijn antwoorden uitvoerig moest motiveren. Ook was Hendriks van plan de hele zaak strikt persoonlijk te behandelen. Dwarsliggers kon Hendriks niet gebruiken. Hij zal dan ook steeds benadrukken dat slechte wil niet kon gedoogd worden. Bij ernstige bezwaren mochten de werknemers steeds het Centraal Bestuur waarschuwen. Daar ging men vervolgens naar een andere bezigheid uitkijken. Deze bezigheid kon uiteraard door een afdanking worden voorafgegaan en dit impliceerde mogelijks — we schrijven reeds 1942 — een dienstverplichting. Het is dan ook twijfelachtig of veel werknemers hun ernstige bezwaren zomaar aan Hendriks hebben meegedeeld. Pikant detail hierbij is dat Frundt (een naaste medewerker van Schultze) uitdrukkelijk Olbrechts te verstaan gaf dat moest vermeden worden dat de door Hendriks ontslagen ambtenaren hun gewezen directeur voor de rechtbank daagden, hierbij zijn afdankingsmacht betwistend. Blijkbaar was de *Militärverwaltung* beducht om een juridische uitspraak omtrent de personeelsaangelegenheden van het Rijksarbeidsambt. In het laatste oorlogsjaar ging de Directeur-Generaal tenslotte over tot het oprichten van een Kollege van Censoren. Dit Kollege moest nagaan hoe de bedienden in de verschillende Arbeidsambten te werk gingen. Alles wat hun «tegenstrijdig» leek, dienden de Censoren te noteren ⁽²⁴⁷⁾.

We moeten dan ook toegeven dat we ons in zo'n autoritaire structuur niet erg gemakkelijk voelen. Toch zijn er verschillende bronnen over eens dat er een grote sociale bewogenheid van Hendriks uitging ⁽²⁴⁸⁾. Nu weten we wel dat dat dit wat kontradictorisch klinkt in het licht van de o.a. door het Rijksarbeidsambt uitgevoerde Dienstverplichting. We menen echter dat we deze sociale bezieling meer moeten situeren op het vlak van sociale voorzieningen. Het is daarbij niet onbelangrijk om weten dat Hendriks geïmponeerd was door de evolutie die Duitsland doorgemaakt had ⁽²⁴⁹⁾. De manier waarop het land miljoenen werklozen, Hendriks verfoeide werkloosheid, op een relatief korte tijd de straat werden afgehaald, wekte bij hem bewondering op. De vrijheden van de arbeiders waren er aanzienlijk ingeperkt, toch waren de sociale voorzieningen er reëel. Hendriks wilde dit ook voor de Belgische werknemers invoeren. Naar aanleiding van een artikel in het één mei-nummer van het UHGA-tijdschrift *Arbeid en Volk* zal Delvo hem een ambtenaar noemen die, in een nieuw opgerichte staatsdienst, «krachtdadig (meewerkte) aan de opbouw van een sociaal systeem dat én nationaal én socialistisch zal zijn» ⁽²⁵⁰⁾. In zijn bijdrage benadrukte Hendriks de nood aan geborgenheid van mensen om in geluk te kunnen leven ⁽²⁵¹⁾.

(247) AGMG, doss. 80-46, 31 — MVG, FRAA 11/0117 van 14 mei 1943 — MVG, FRAA 5/1950, dienstorder B 17 van 1 april 1944 — MVG, FRAA 9/1203 van 1 april 1942 — VVK van 2 april 1943.

(248) Interview Bart Brinckman-Léo Wouters, Gent, op 20 november 1986 — *Id.*-Edgard Delvo, Brussel, op 13 december 1986.

(249) *Id.*

(250) E. DELVO, *op.cit.*, p. 223.

(251) Artikel opgenomen in: E. DELVO, *op.cit.*, p. 225-228.

Zes maatregelen konden het gevoel van geborgenheid versterken. Het recht op arbeid moest gewaarborgd worden. «Het bewijs is geleverd dat de staat door het nemen van de nodige voorzorgen de werkloosheid kan vermijden». Steungeld mocht nooit worden uitgereikt, wel een soort wachtgeld op de toekomstige job. Hendriks pleitte ook voor een hogere koopkracht. Het loon moest vast zijn, maar door een steeds lagere kostprijs zou men steeds meer kunnen kopen. Verschillende salariskategorieën zouden een bijkomende werkimpuls moeten veroorzaken. Bij dit alles werd veel aandacht besteed aan de «zorg voor de mens». Fabrieken moesten werk- en milieuvriendelijk zijn. Bij eventuele ziekte diende een volledig kosteloze verpleging voor handen te zijn. Ook een gedegen kinderopvang was noodzakelijk. Gehandicapten mochten volgens Hendriks niet uit de arbeidsboot vallen. Voor hen was hij met de β -bemiddeling van start gegaan⁽²⁵²⁾. De bedoeling was ouderen en gehandicapten zo te plaatsen dat ze toch nog nuttig werk konden verrichten. In verhouding zouden zij daarvoor betaald worden. Als laatste stipte Hendriks de onderwijsmaatregelen aan. Onderwijs tot in de hoogste graad moest kosteloos binnen het bereik van iedereen liggen die de begaafdheid had het te volgen. Hendriks was erg optimistisch wat de haalbaarheid van zijn ideeën betrof. Hij vond het zelfs onontkoombaar daar de arbeiders hongerden naar een menswaardig bestaan. Het verschijnsel was universeel. Paradoksaal wees Hendriks daarbij naar de toestanden in de V.S. en het plan Beveridge in Groot-Brittannië⁽²⁵³⁾. Twee landen waar men allerminst opgezet zou zijn met Hendriks' systeem van Arbeidsbestel.

Personeel en budget in de lift

Naarmate Hendriks steeds vastomlijnder plannen i.v.m. het Arbeidsbestel kreeg, bouwde hij het Rijksarbeidsambt in die richting uit⁽²⁵⁴⁾. Uiteraard was dit in de eerste plaats zichtbaar bij het onderdeel dat dezelfde naam had. Om deze uitbreiding mogelijk te maken waren er echter aanzienlijke financiële maar ook menselijke middelen nodig. Het werkbudget en de personeelsbezetting van het Rijksarbeidsambt zullen dan ook explosief de lucht in gaan. De wrevel bij het departement van Financiën en daarmee ook het hele Komitee was hierover erg groot. Stel u even voor. In 1939 waren er bij de N.D.A.W. 1150 bedienden werkzaam. Eind 1941 was dit aantal reeds gestegen naar 2.300 ambtenaren, een verdubbeling dus. Daarbij is het zeker dat bepaalde benoemingen ter goedkeuring aan de Duitse autoriteiten werden voorgelegd⁽²⁵⁵⁾. De Sekretaris-Generaal van Arbeid kon niet

(252) MVG, FRAA 4/6449, β -bemiddeling van 25 maart en 3 april 1944.

(253) Beveridge was een Brits liberaal politicus die tijdens de tweede wereldoorlog een plan voor sociale zekerheid uitwerkte.

(254) MVG, FRAA 5/1101, organigram RAA van 28 augustus 1943.

(255) AGMG, doss. 80 B-46, 96.

ingrijpen, daar Hendriks de benoemingsbevoegdheden naar zich toe trok. Vaak stelde hij het Ministerie van Financiën voor voldongen feiten door pas later een bijkomstig krediet voor de lonen te vragen. Juist omdat het om lonen ging, durfde men dit Hendriks niet weigeren. Voor 1942 was tussen het RAA en het MvASV overeengekomen het personeelsbestand te fixeren op 2.500 eenheden. Daarbij waren de partijen ook overeengekomen om op tijd en stond deze zaak eens te herbekijken wanneer het RAA nieuwe opdrachten zou krijgen. Toen Hendriks eind 1942 hierover de onderhandelingen wilde starten, vroeg het MvASV een nominatieve lijst van het personeel. Toen bleek dat er reeds 3.296 bedienden bij het RAA in dienst waren. Het contingent 2.500 was dus met 30 procent overschreden. En dit kon volgens Hendriks nog verder in de toekomst stijgen.

De redenen waarmee Hendriks de personeelstoename verantwoordde zijn toch wel wat omstreden. Het is namelijk overduidelijk dat de voornaamste oorzaken bij de Duitse verordeningen moeten gezocht worden. De lezer kan zich dan ook afvragen of het deontologisch wel zo korrekt is de personeelsverhogingen bijna uitsluitend met deze verordeningen te rechtvaardigen. En dat was nu net hetgeen Hendriks deed. Het is natuurlijk mogelijk dat de Duitsers Hendriks onder druk hebben gezet om meer personeel aan te werven, maar daar hebben we geen bewijs van. Het lijkt ons waarschijnlijker dat de plichtsbewuste Leider van het RAA maar al te graag zijn personeelsbestand de hoogte injoeg om aan de uitvoering van deze verordeningen te kunnen deelnemen. Sommige van deze verordeningen pasten immers goed in zijn systeem van arbeidsbestel. Konkreet was de verhoging volgens Hendriks aan de volgende factoren te wijten. Verschillende aanslagen tegen de Arbeidsambten hadden voor heel wat extra werk gezorgd. Om hiertegen iets te beginnen (bv. het instellen van nachtrondes) was alweer een hoop personeel noodzakelijk. Voorts werden de opdrachten van de Arbeidsambten door de Duitse verordeningen aanzienlijk uitgebreid. De verordening inzake DV voor België en de verordening i.v.m. de joden maakten dat duizenden mensen moesten ingeschreven en gecontroleerd worden. Om de controle en de overschrijving van de personeelslijsten mogelijk te maken werden ook tientallen personen aangeworven. De goedkeuring van elk ontslag en aanwerving had de Arbeidsambten eveneens zwaarder belast. Tenslotte was er ook de DV voor Duitsland waar de Arbeidsambten onrechtstreeks aan meewerkten. Lijsten, hun door de *Werbstellen* overgemaakt, moesten nagegaan worden. Daaruit volgden een hoop demarches om sociale gevallen vrij te pleiten enz. Op het tijdstip van deze brief (januari 1943) was er nog geen sprake van de Arbeidskaart, tewerkstelling voor studenten enz. Paradoxaal zullen deze bijkomende opdrachten geen verdere verhogingen van het personeelsbestand met zich meebrengen. Het is waarschijnlijk dat dit het gevolg van Olbrechts' pogingen is om een vinger in de pap bij de benoemingen te krijgen. Met tevredenheid zal hij immers in juni aan het Komitee melden: *Hendriks a fini par s'incliner en ce qui concerne la subordination à l'accord du Chef du Département du Travail de toute*

mesure touchant au recrutement, aux nominations et aux révocations du personnel des Offices du Travail. Het zou wel kunnen dat Olbrechts hier blijk gaf van enige *wishfull thinking*. Toch zal hij later beweren dat het personeelsbestand naar 2.800 eenheden gezakt was. Ook andere bronnen stellen dat het aantal 3.200 echt een maximum was. In februari 1944 zou Olbrechts er zelfs in geslaagd zijn het aantal verder tot 2.500 terug te dringen ⁽²⁵⁶⁾. Hiervan is echter geen bevestiging terug te vinden.

Uiteraard moet dit personeel uitbetaald worden en de gevolgen laten zich dan ook raden. De N.D.A.W. kostte de Staat in 1939, 28,5 miljoen. 1940 was een miljoen duurder. Een jaar later begon de kostenexplosie. Plisnier, tenslotte Sekretaris-Generaal van Financiën, voelde dit snel aan en uitte hierover zijn bezorgdheid aan Verwilghen ⁽²⁵⁷⁾. Het ontbreken van een begroting had veel met deze bezorgdheid te maken. Toen het jaar 1941 reeds drie maanden gevorderd was, bestond nog geen begroting voor het lopende boekjaar. Hiervoor was het ontbreken van statuten verantwoordelijk. Wie had namelijk de bevoegdheid om deze begroting op te stellen? Hendriks wilde het wel zelf doen maar daar was het MvASV niet voor te vinden. Zijn ingediende begroting kwam trouwens neer op een verdubbeling van de begroting van het voorgaande jaar ⁽²⁵⁸⁾. De steeds grotere noodzaak aan financiële middelen was niet alleen aan de personeelsonkosten te wijten (meer en beter betaald personeel). Het personeel moest verhuisd worden en ook dat kostte geld. Vaak werden daarvoor door de Duitsers bekende gebouwen gekonfiskeerd zoals bv. het Volkshuis te Brussel en de Diamantbeurs te Antwerpen. De inrichting van deze gebouwen moet veel geld gekost hebben maar — en dit geven zelfs Hendriks' grootste vijanden toe — was erg functioneel. Ook de nieuwe profilering met o.a. nieuwe bemiddelings technieken maar ook het steeds groter verbruik van propaganda (w.o. film) en papier («verbomanie») deden de kosten hoog oplopen. Wanneer 1941 ten einde liep, bleek het Rijksarbeidsambt 60 miljoen te hebben gekost. Hendriks had zijn slag volledig thuis gehaald. Voor het daaropvolgende jaar had Hendriks 124 miljoen voorzien ⁽²⁵⁹⁾. Dit was een regelrechte verdubbeling van de sommen die het Rijksarbeidsambt er in 1941 had doorgedraaid. Het spreekt vanzelf dat het Ministerie van Financiën dit te veel vond. Zelfs de *Militärverwaltung* vond dit te veel ⁽²⁶⁰⁾. De *Gruppe VII* zelf had het Rijksarbeidsambt op 91 miljoen begroot. Daar konden de Ministeries van Arbeid en Financiën al wat meer mee akkoord gaan. Toch zou Verwilghen de begroting tot 70 miljoen terugbrengen. Hij beloofde wel oog te hebben voor een mogelijke verhoging van het budget.

(256) AGMG, doss. 80 B-46, 44bis — FH 26, Brief van Hendriks aan Bisqueret van 14 januari 1943 — VVK van 11 juni 1943 — AGMG, doss. 80 B-46, 2 en 7.

(257) FH 54, Brief van Plisnier aan Verwilghen van 22 februari 1941 — AGMG, doss. 80 B-47/27, 57 en 45bis.

(258) AGMG, doss. 80 B-46, 2 en 45bis.

(259) AGMG, doss. 80 B-46, 45bis.

(260) MVG, MAR XI, 88-89.

Ondertussen werd de maartverordening gepubliceerd. Om deze naar behoren te kunnen uitvoeren beschouwde de militaire regering de 70 miljoen als te weinig. De bezetter die weinig heil verwachtte van Verwilghen vroeg dan maar onmiddellijk aan het Ministerie van Financiën om het uitgangsbetrag (91 miljoen) terug vrij te maken. Dit werd toegezegd maar de onderhandelingen werden verdergezet⁽²⁶¹⁾. von Craushaar zal na de gevoerde onderhandelingen het bedrag op 80 miljoen vastpinnen. Door overdreven aanwervingen zal, naarmate het jaar 1942 vorderde, duidelijk worden dat deze 80 miljoen te weinig was. Aan Belgische zijde was men erg beducht voor een mogelijke budgetsverhoging. Het was namelijk wat paradoxaal dat naarmate de werkloosheid daalde, de kosten van het RAA steeds duurder werden. Daarbij wilde men op Financiën vermijden dat Hendriks het geld voor de uitvoering van de maartverordening zou gebruiken. Het Ministerie van Financiën zal er echter niet in slagen om de bijkomende kosten te beperken juist omdat het om lonen ging⁽²⁶²⁾. Men kon onmogelijk het nietsvermoedende — pas aangeworven — personeel op droog zaad laten zetten. Hendriks zal trouwens toegeven dat hij op het vlak van het personeel te ver was gegaan. De *Militärverwaltung* zal Hendriks op dat punt verdedigen. Uiteindelijk zal het Rijksarbeidsambt de staat in 1942 87 miljoen Bfr. kosten. In 1943 begrootte Hendriks nu de werking van het RAA op een dikke 130 miljoen. Bij het Ministerie van Financiën rekende men op een 98 miljoen⁽²⁶³⁾. Men wist dat dit aan het te hoge personeelsaantal te wijten was. Verzoeken om dit wat te doen verminderen werden door Hendriks afgewimpeld. In september 1942, toen de begroting voor 1943 opgesteld werd, maakte men zich bij het Ministerie van Financiën sterk dat de Belgische staat deze som (98 miljoen) nooit ging betalen. Niets is minder waar. Tijdens het jaar 1943 verkreeg het Rijksarbeidsambt mooi 100 miljoen Bfr. Deze som vonden de Duitsers nog te weinig⁽²⁶⁴⁾. De bezetter vond het hierbij al te kras dat de uitgaven van het Rijksarbeidsambt eerst door de Ministeries van Arbeid en Financiën moesten worden goedgekeurd. Vermits het MvASV er echter alle belang bij had de budgetten te beknotten, kon er volgens de AER Kurth niet volgens de Duitse verlangens met de Arbeidsambten samengewerkt worden. Ook Hendriks kloeg over een te kleine financiële armslag⁽²⁶⁵⁾. Hij vond trouwens dat daar al genoeg woorden aan vuil gemaakt waren. Voor 1944 hebben we geen cijfers teruggevonden.

Tenslotte is het misschien interessant om weten hoe de verzetsgroep *Le Maillon* over de persoon van Hendriks en de uitbreiding van het Rijk-

(261) AGMG, doss. 80 B-46, 44.

(262) Het toegestaan krediet voor personeelskosten bedroeg in 1942 59.525.000 Bfr. In november zat het RAA daar reeds 10 miljoen over zonder dat er bijkredieten waren aangevraagd. Om de verordening van 6 oktober te kunnen uitvoeren vroeg Hendriks naast die 10 miljoen nog eens 9 miljoen (zie AGMG, doss. 695 B-46, 7/21).

(263) FH 25, Brief van Thiry (MvF) naar Bolle (MvASV) van 4 september 1942.

(264) MvG, MAR X, 1500-06.

(265) FL, Brief van Hendriks aan Leemans van 4 maart 1943.

beidsambt dacht ⁽²⁶⁶⁾. Men vond van de Leider dat hij van een «verbitterd dynamisme» blijk gaf. Zijn organisatie talenten waren onmiskenbaar. Soms ging hij echter te ver, waardoor alles mistig werd. U mag het geloven of niet maar Hendriks verzond zelfs een richtlijn waarin hij de ordening van een bureautafel besprak. Er was een bijlage aan toegevoegd met een tekening die weergaf hoe de schikking er in de praktijk diende uit te zien ⁽²⁶⁷⁾. De VNV-er was ambitieus, megalomaan en dit alles versterkte zijn autokratisch en autoritair karakter. Het verzet vond Hendriks een intelligent en erudiet man, maar zijn originaliteit achtte men beperkt. Veel werd van de Duitsers gekopieerd. Hendriks gaf dit trouwens toe ⁽²⁶⁸⁾. Men dacht echter dat Hendriks de *Gruppe VII* inspireerde op het vlak van de tewerkstellingsmaatregelen. Dit lijkt ons echter wat overtrokken. Bij de organisatie van zijn diensten had Hendriks zich als een pleitbezorger, gespeend van enige praktische zin, getoond. Hij was volgens het verzet een regelrechte verspiller van openbare goederen. Met het woord pleitbezorger bedoelde *Le Maillon* dat de directeur personeel wilde dat in de rij liep, daarom wilde hij het ook kennen (cfr. het referendum). Mensen die daar niet in pasten mochten ophoepelen. Hendriks was een theoreticus zonder ervaring. Zijn organisatie gaf blijk van het meest inadekwaat taylorisme voor een openbare instelling. De prestaties op bemiddelingsvlak waren goed. Niet moeilijk met de middelen die men ter beschikking had, voegde *Le Maillon* daar aan toe. Op het vlak van de steun waren de prestaties echter maar mager (n.v.d.a. ook begrijpelijk, werkloosheid was voor Hendriks een uit te roeien kwaal). Het personeelsbeleid vond *Le Maillon* vreemd, er waren te veel aanwervingen en promoties.

EPILOOG EN BESLUIT

Hendriks heeft na de oorlog zwaar moeten boeten. Na een rolletje in de Vlaamse emigrantenregering wordt hij in 1945 ter dood veroordeeld. Gedurende vijf jaar zal hij met deze ultieme straf boven zijn hoofd zitten. Daarna werd deze in levenslang omgezet. Rond Kerstmis 1957 kwam de gewezen directeur-generaal vrij. Zijn gezondheid liet veel te wensen over. In februari 1963 stierf hij, bijna 70 jaar oud. In Londen had de Belgische regering door een Besluitwet uit mei 1944 alle wetgevende activiteiten van het Komitee nietig verklaard. Wat later vernietigde een andere Besluitwet alle benoemingen, bevorderingen, afdankingen... van ambtenaren die na 16 mei 1940 waren doorgevoerd ⁽²⁶⁹⁾. We haalden reeds aan dat het personeel

(266) *Le Maillon*, nr 12, van december 1942.

(267) MVG, FRAA 5/1150, Dienstorder B12 van 30 december 1943.

(268) FH 26, Brief van Hendriks aan Bisqueret van 14 januari 1943.

(269) R. HANQUET, *Les pouvoirs des Secrétaires-Généraux pendant l'occupation*, Bruxelles, p. 69 – Besluitwet van 5 mei 1944, in: *Arbeidsblad*, 1944, p. 289-292.

van de N.D.A.W. op 14 mei 1940 door directeur Grignard was ontslagen. Na de bevrijding was er dus wettelijk gezien een complete tabula rasa: geen personeel noch een officieel arbeidsbureau. De toestand zal zich echter snel normalizeren. De regering viel aanvankelijk terug op de vooroorlogse toestand en het vooroorlogse personeel dat zich niet had verbrand. Al gauw werd de hele organisatie — onder de naam van Voorlopig Steunfonds — ingeschakeld in de wetgeving rond de Sociale Zekerheid ⁽²⁷⁰⁾.

De Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid kende tijdens de Tweede Wereldoorlog een turbulente geschiedenis. Dat is nu wel duidelijk. Het is trouwens opvallend hoe stiefmoederlijk haar opvolger — het Rijksarbeidsambt — in bepaalde overzichten behandeld wordt ⁽²⁷¹⁾. Het is toch wel klaar dat het Rijksarbeidsambt eveneens op een zeg maar Nieuwe Orde-leest werd geschoeid. Begrippen als « Volksgemeenschap » en « Arbeidsplicht is Volksplicht » en de filosofie van het « Arbeidsbestel » spreken voor zich. Dat zijn in zekere zin excentrieke directeur Hendriks hiervoor een dynamische pleitbezorger was, hebben we eveneens aange-toond. Zijn benoeming door Verwilghen was dan ook bijzonder ongelukkig. In de evolutie van dit Rijksarbeidsambt tijdens de Tweede Wereldoorlog valt er echter een duidelijke cesuur waar te nemen. Aanvankelijk, tot de jaarwende 41-42, werkten de arbeidsbureaus volgens een aangepast Belgisch wettelijk kader. Daar komt een drastische verandering in wanneer de Duitse bezetter verordeningen uitvaardigt met betrekking op de tewerkstelling en een deel van de uitvoering ervan toevertrouwt aan de Arbeidsambten. Ongetwijfeld zeer tot de ergernis van het Komitee der Sekretarissen-Generaal die er niet in slaagden op de uitdagende houding van Hendriks een sterk antwoord te verzinnen. Keer op keer moesten zij het onderspit delven. De Duitsers daarentegen konden wel tevreden zijn. Door de medewerking van het Rijksarbeidsambt werden hun *Werbstellen* wat ontlast. Of de *Militärverwaltung* het Rijksarbeidsambt nu echt broodnodig had, valt echter erg moeilijk uit te maken. Hiervoor is een overzicht van de totale arbeidsinzet in België tijdens WO II noodzakelijk. Vooralsnog is dit overzicht nog niet gemaakt.

(270) A. PIERSEAU, *Verzekering tegen onvrijwillige werkloosheid in België. Haar oorsprong, doel en evolutie*, in: *Arbeidsblad*, 1968, p. 643 en p. 646-650.

(271) *De Rijksdienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid bestaat 25 jaar, 1935-1960*, Brussel, 1960, p. 9-11 — F. BAUDHUIN, *L'économie belge sous l'occupation, 1940-1944*, Bruxelles, 1945, p. 302.

BIJLAGE 1

RIJKSARBEIDSAMBT

Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg

Datum: 22.5.1942

MEDEDEELING Nr. 189 — Verordening van 6.3.42
Eerste uitvoeringsbepalingen van 30.4.42.

Naar aanleiding van het verschijnen der eerste uitvoeringsbepalingen van de Verordening van 6.3.42 (Verplichte Dienstverrichting), deelt de Militärverwaltung mij eenige beginselen mede die bij de toepassing zullen in acht genomen worden.

De uitvoeringsverordening van 30.4.42 put de mogelijke toepassingen der hoofdverordening niet uit, maar regelt slechts een gedeelte er van. Daar de bewoordingen der Verordening van 6.3.42, en vooral van art. 1, zeer breed zijn, moeten derhalve de toepassingsmodaliteiten in breeden zin geïnterpreteerd worden.

Hierna volgen eenige aanduidingen betreffende de Dienstverplichting zelf en betreffende de verplichtingen aan de bedrijven opgelegd.

I. Dienstverplichting

A. Slechts in de strikt vereischte gevallen zal van de dienstverplichting gebruik worden gemaakt. Zoo wordt van elke dienstverplichting afgezien:

1. Voor tewerkstelling in Duitschland, in Noord-Frankrijk en voor werken met een zuiver militair karakter.
2. Voor ambtenaren en bedienden van openbare besturen en bedrijven, alsook voor geestesarbeiders in het algemeen. Voor deze laatste categorie kunnen nochtans de vereischte uitzonderingen worden gemaakt, waarbij steeds met de bijzondere bekwaamheid van de betrokkenen rekening zal gehouden worden.
3. Voor personen die werkzaam zijn bij Duitsche diensten of in bedrijven en werven erkend op grond der Verordening van 29.1.42.

B. De dienstverplichting zal in de eerste plaats toegepast worden:

1. Op de arbeiders die aangeduid werden voor opvoedingswerken voor werkonwilligen, of die door hun houding aanleiding geven of zullen geven tot zulkdanige aanduiding.
2. Op alle personen die geen geregelde, normale bezigheid uitoefenen en wegens smokkel, zwendel of sluikhandel veroordeeld werden alsmede op hen die, zonder veroordeeld te zijn, voldoende als smokkelaars, zwendelaars of sluikhandelaars bekend zijn. De burgemeesters moeten hun bestendige medewerking verleen tot het bereiken deze categorie van personen.

Twistvragen kunnen ook oprijzen bij vennootschappen en wel voornamelijk bij naamloze en samenwerkende vennootschappen.

Mandatarissen dezer vennootschappen, — beheerders en commissarissen —, moeten op de personeelslijsten voorkomen wanneer zij, buiten hun mandaat, in dienstverband staan tegenover de vennootschap.

Wanneer zich in de praktijk moeilijkheden moesten voordoen, zullen zij mij voorgelegd worden. De betrokkenen hebben zich neer te leggen bij de beslissing, die hun door het AA wordt meegedeeld.

RIJKSARBEIDSAMBT

F.J. Hendriks
Directeur-generaal

3. Op werkrachten die vrijkomen ten gevolge van de voor noodig beschouwde rationaliseeringsmaatregelen in bepaalde Belgische bedrijven.
4. Op de werklozen die niet bereid zijn vrijwillig arbeid in Duitschland, bij de Organisation Todt (werken aan de kust) of bij gelijkaardige diensten aan te nemen. Wanneer bij uitzondering wegens huisvastheid van een dienstverplichting dezer personen moet worden afgezien, zal er steeds naar getracht worden hen ter plaatse werkgelegenheid te verschaffen.

De toepassingsfeer zal geleidelijk verbreed worden.

- C. Alvorens tot dienstverplichting over te gaan moet worden onderzocht of door de verplichting de uitbatingsmogelijkheden van een bedrijf niet in het gedrang komen en of de toestand der personen, waarvan de verplichting wordt voorgenomen, vooral met betrekking op hun gezinslasten, niet onmogelijk wordt.

Wanneer een AA, in uitvoering der Verordening van 6.3.42, een werkovereenkomst verbreekt, zal steeds eerst het advies worden ingewonnen van het AA der woonplaats van den betrokkene.

In verband met de Dienstverplichting zullen alle belanghebbenden er worden op gewezen dat elke handeling in strijd met de Verordening zorgvuldig zal nagegaan en streng gestraft worden.

II. Verplichtingen der Bedrijfsleiders — Personeelsdienst

De verplichting tot het voeren en het inzenden van een personeelslijst is algemeen. Zij slaat op alle bedrijven en zoowel op het bedienden- als op het werklieden personeel.

1. Door private bedrijven (art. 4 en 5) moeten worden verstaan :

- a) Alle handels- en nijverheidsondernemingen, welke maatschappelijke vorm ook zij hebben aangenomen. Zoo kan een V.Z.W. onder de voorschriften der Verordening vallen, b.v. de zoogenaamde Private Clubs.
- b) Alle landbouwondernemingen die minstens één werkracht tewerkstellen.
- c) De vennootschappen of firma's die zich bezighouden met den aan- en verkoop of verhuring van onroerende goederen.

Het is dus wel te verstaan dat het feit van al dan niet ingeschreven te zijn in het Handelsregister, geen rol speelt bij de toepassing der huidige Verordening.

2. Bij de vraag wie als lid van het personeel moet beschouwd worden kunnen zich verschillende moeilijkheden voordoen.

Een dienstverbintenis veronderstelt dat op de plaats en den tijd door den werkondernemer bepaald, bezoldigde arbeid onder zijn gezag wordt uitgevoerd.

In het algemeen vallen dus de thuiswerkers niet onder de bepalingen der art. 4 en 5 der uitvoeringsverordening.

BIJLAGE 2

Ordonnance du 6 octobre 1942.

Circulaire du 22 octobre 1942.

1) Le travail obligatoire à l'intérieur du Reich est prononcé exclusivement par les Oberfeldkommandanturen ou Feldkommandanturen.

2) Jusqu'à nouvel ordre le travail obligatoire pour les femmes n'est pas appliqué.

3) L'action commencera tout d'abord dans les entreprises qui n'effectuent aucun travail pour l'Allemagne.

Service de travail obligatoire en Allemagne.

1) Une commission allemande composée de techniciens visite les entreprises. Elle établit les listes des travailleurs qui, à son avis, entrent en considération pour la mise au travail en Allemagne. Elle communique le contenu de ces listes aux chefs d'entreprises intéressés.

2) Immédiatement après la visite, la commission transmet à l'office du travail les noms des travailleurs désignés avec mention de leur profession.

3) Après examen de chaque cas individuel le chef de l'O.T. se rend, dès le lendemain, à l'entreprise muni de la liste et accompagné éventuellement du placeur compétent pour se rendre compte sur place si parmi les personnes désignées il ne s'en trouve pas pour lesquelles le service de travail obligatoire est particulièrement pénible.

4) Si la carte A4 n'existe pas pour le travailleur intéressé, elle sera établie immédiatement.

5) Les cas pour lesquels aucun doute ne subsiste sont transmis à nouveau immédiatement à l'Oberfeldkommandatur (Werbestelle).

D'autres candidats sont éventuellement présentés en remplacement de ceux qu'il est préférable de ne pas mettre au travail obligatoire, ou de ceux dont le cas doit encore être examiné, ceci dans l'éventualité où la Werbestelle ne renoncerait pas dans des cas exceptionnels aux désignations qu'elle a opérées.

6) Les travailleurs désignés sont convoqués à la Werbestelle par les autorités allemandes.

7) Le service de travail obligatoire est prononcé par l'Oberfeldkommandatur et communiqué par celle-ci aux intéressés.

8) Il y a lieu de s'efforcer à ce que les ouvriers qualifiés mis au travail obligatoire en Allemagne soient occupés dans leur profession.

9) Les O.T. effectueront cependant comme précédemment tous les travaux qui résultent d'une mise au travail en Allemagne.

10) Entre la date de convocation communiquée par l'Oberfeldkommandatur et le départ en Allemagne, il doit y avoir un délai de 7 jours.

De même 5 jours sont prévus entre la date de communication de la liste de l'Oberfeldkommandantur à l'O.T. et la transmission à l'O.F.K. du résultat de la dernière enquête par l'O.T. L'enquête doit être terminée au plus tard 48 heures avant le départ.

11) En ce qui concerne les mines; l'ordonnance du 11 mars 1942 concernant l'interdiction de licenciement reste valable; par conséquent, aucun travail obligatoire ne peut être prononcé pour l'Allemagne.

12) Afin d'être tenu au courant du développement de la situation dans le pays, je vous prie de m'adresser journellement un rapport.

Service obligatoire dans l'intérieur du pays

1) Le service du travail obligatoire pour l'intérieur du pays est aux termes de l'ordonnance du 6 octobre 1942, affaire exclusive des O.T. Le chef de l'O.T. prend seul les décisions après enquête par son département « Régie du travail ».

2) Lieux pour le travail obligatoire à l'intérieur du pays : a) côtes; b) centres de réadaptation (existants ou à créer); c) mise en valeur de terrains pour cultiver; d) entreprises qui souffrent actuellement d'une pénurie de main-d'œuvre; e) entreprises ayant dû céder du personnel pour la mise au travail obligatoire en Allemagne.

Les travaux dans d'autres entreprises, pour lesquelles le service peut être prononcé, sont désignés chaque fois par les Oberfeldkommandanturen compétentes.

3) Sauf dans des cas exceptionnels, aucun licenciement de main-d'œuvre féminine par les employeurs ne peut être accepté.

D'autre part, l'autorisation d'engager du personnel ne peut, d'une manière générale, être accordée que pour les travailleurs engagés de plus de 45 ans et pour le personnel féminin.

4) Il y a lieu autant que possible de veiller à ce que dans les entreprises, en moyenne, 50 % du personnel compétent ait plus de 45 ans et que le chiffre du personnel féminin mis au travail s'élève au minimum à 15 %.

5) Aussi longtemps que les commissions allemandes n'ont pas visité l'entreprise, et, en attendant les instructions ultérieures il y a lieu de suspendre l'acceptation des licenciements proposés par les entreprises qui ont un surcroît de personnel par suite de l'application de la semaine de 48 heures.

6) La carte A4 doit être établie pour les travailleurs pour lesquels celle-ci n'existe pas encore.

Généralités

1) Il y a lieu de mettre dans chaque dossier de chaque exempté une note écrite de la main de la personne qui prononce l'exemption et donnant les motifs de celle-ci.

2) En confirmation de ma note du 19 octobre 1942 toutes instructions ultérieures seront transmises exclusivement par le chef de l'O.N.T. qui, en cette matière, se tient en contact étroit avec la Militärverwaltung.

(sé) HENDRIKS

BIJLAGE 3

23.3.1943

MEDEDEELING A 27. — *Verordening van 6 October 1942 — Dienstverplichting.*

In accoord met het Ministerie van Arbeid en Sociale Voorzorg wordt ter uitvoering der verordeningen van 6 October 1942, volgende regeling getroffen:

A. *Dienstverplichting naar Duitschland.*

Het Rijksarbidsambt of de Arbeidsambten mogen geen positieve medewerking verleen, betreffende de dienstverplichting naar Duitschland. Zij mogen desaan-gaande slechts optreden ter verdediging der sociale belangen voor voorgenomen dienstverplichting. De Arbeidsambten hebben tot plicht tusschen te komen in de gevallen waarvoor ze achten dat de sociale of economische belangen van den betrokken persoon het noodig maken dat hij niet naar het buitenland dienstverplicht wordt.

De Militärverwaltung heeft beloofd opnieuw de lijsten der voorgenomen vertrekken tijdig aan de Arbeidsambten mede te deelen, opdat het sociaal onderzoek zou kunnen plaats hebben.

B. *Dienstverplichting in het binnenland.*

De dienstverplichting in het binnenland is taak van het Rijksarbidsambt en van de Arbeidsambten.

Er moet streng rekening gehouden worden met volgende criteria:

1. de dienstverplichting zal hoofdzakelijk gebeuren ten gunste van de binnenlandse economie;
2. de Arbeidsambten zullen slechts het initiatief van tewerkstelling door dienstverplichting nemen, op aanvraag van den werkgever;
3. de personen aangeduid voor den verplichten arbeidsdienst zullen in de mate van het mogelijke geplaatst worden in de nabijheid van hun verblijfplaats, ten einde het mogelijk te maken dagelijks in den schoot hunner familie terug te keeren;
4. bij het dienstverplichten van vrouwelijke arbeidskrachten wordt de bijzondere aandacht geschonken aan den aard van het werk, onder lichamelijk en zedelijk oogpunt;
5. al het noodige zal door de Arbeidsambten gedaan worden opdat de zedelijke en stoffelijke belangen van de tot dienst verplichte arbeiders niet geschaad worden.

I. *Speciale opdracht — Herscholing in de metaalnijverheid.*

In de metaalnijverheid zullen ongeveer 25 % der geschoolde arbeiders moeten vervangen worden door personeel uit het Handels-, Bank- en Verzekeringswezen.

Van nu af zullen de O.F.K. en F.K. en de Deutsche «Werbbestellen» afzien van dienstverplichting voor Duitschland in genoemde bedrijven, op voorwaarde dat de A.A. er in slagen aldaar de noodige arbeiders op te vorderen voor de dienstverplichting in België.

In principe wordt een metaalarbeider vervangen door een arbeidskracht op verzoek van het bedrijf.

Eens de opdrachten ontvangen, binnen de perken van het contingent vastgesteld door de O.F.K. en F.K. stellen de A.A. het percentage vast dat in de verschillende bedrijven zal moeten uitgezift worden.

Met het oog op het opmaken van de statistieken zullen de bemiddelingsopdrachten onderscheid maken tusschen «Ersatzbedarf» (behoefte aan plaatsvervangers) en «Zusatzbedarf» (behoefte aan aanvullende arbeidskrachten).

II. Algemeene onderrichtingen : Wie komt in aanmerking.

Mannelijk personeel van 18 tot en met 35 jaar, vrouwelijk personeel van 18 tot en met 25 jaar. Het spreekt van zelfs dat het niet altijd mogelijk zal zijn zich strikt aan deze leeftijdsgrenzen te houden; in bepaalde bedrijven zullen zij overschreden worden. Er dient hierbij opgemerkt dat noch de verordening van 6-3-42, noch de daarop volgende uitvoeringsverordeningen, eenige leeftijdsgrens voorzien voor de dienstverplichting in het binnenland.

De A.A. zullen ook hier rekening moeten houden met den socialen toestand der belanghebbenden en den economischen toestand van de bedrijven.

A. Op sociaal gebied : kan de volgorde der tewerkstelling vastgesteld worden :

- voor Mannen : 1. ongehuwden;
- 2. gehuwden zonder kinderen;
- 3. gehuwden met kinderen.

- voor Vrouwen : 1. ongehuwden;
- 2. gehuwden zonder kinderen.

Gehuwde vrouwen met kinderen komen niet in aanmerking.

Gehuwde mannen met kinderen die nog niet of nog steeds schoolplichtig zijn, zullen bij voorkeur zoo tewerkgesteld worden dat zij hun huiskring niet moeten verlaten. Dit geldt ook voor de ongehuwden die meer dan normaal aan hun huiskring gebonden zijn, zoals bv. de oudste zoon van een weduwe, wanneer nog jongere broeders en zusters deel uitmaken van het huishouden; het oudste kind dat als gezinshoofd van zijn jongere broeders en zusters moet optreden.

Indien de man reeds tot dienst verplicht is, zal de dienstverplichting van de vrouw slechts in overweging genomen worden, wanneer door deze tewerkstelling het gemeenschappelijk huishouden niet opgeheven wordt. Hetzelfde principe wordt toegepast bij dienstverplichting van de gehuwde vrouw.

Zwangere vrouwen worden van dienstverplichting vrijgesteld.

De vermelde voorbeelden hebben geen begrenzend karakter; de ambtsleiders kunnen wegens ernstige redenen afzien van een dienstverplichting die een verwijdering uit den familiekring zou medebrengen en aan de betrokkenen voorkeur verleen voor plaatselijke of regionale tewerkstelling.

B. Op economisch gebied : kan slechts ter plaatse of na beraadslaging met den bedrijfsleider worden uitgemaakt wie in een bedrijf onontbeerlijk is.

Hierbij moet alle favoritisme vermeden worden. Het zou natuurlijk niet opgaan dat bedrijfsleiders hun verwanten of familieleden van bekenden als onmisbaar zouden doen doorgaan, wanneer in feite hun economische waarde voor een bedrijf gering is.

In het algemeen zal 25 % van het personeel moeten afgestaan worden. Dit percentage is niet als vasten regel maar meer als gemiddelde te beschouwen. Ook kan de dienstverplichting in verschillende stadia in het bedrijf worden doorgevoerd.

Verschillende bedrijven zullen om zeggens geen personeel kunnen afstaan, terwijl andere bedrijven bijna de totaliteit van hun personeel kunnen missen.

Op te merken valt dat bij de bedrijven die, tegen de voorschriften in, geen personeelslijsten inzonden, het gansche personeel als onregelmatig aan het werk moet beschouwd worden.

Tewerkstelling.

Bij de tewerkstelling wordt rekening gehouden met de omgangstaal van de betrokkenen. In alle geval zal er zooveel mogelijk de voorkeur worden gegeven aan plaatselijke of regionale tewerkstelling.

Is een verplaatsing uit het ambtsgebied niet te vermijden, dan kan desgevallend rekening gehouden worden met de mogelijkheid om bij de familieleden verblijf te nemen.

Plaatselijke of regionale tewerkstelling kan onmiddellijk bij ontvangst der opdracht geschieden. Indien de dienstverplichting tevens verwijdering uit den huiskring medebrengt zullen er in principe steeds twee vrije dagen liggen tusschen de beteekening van het bevel en den datum van de afreis.

Wanneer de plaats der tewerkstelling geen dagelijks op- en afreizen toelaat zal het A.A. in elk geval een vordering voor een enkel spoorwegbiljet afleveren. Op verzoek van de betrokkenen wordt ook reisgeld voorzien. Instructies hieromtrent worden door «Beheer» verstrekt.

Op vertoon van het Dienstverplichtingsbevel zal door de N.M.B.S. of door de N.M. van Buurtspoorwegen een weekabonnement ofwel een werkabonnement worden afgeleverd. De belanghebbenden moeten van deze mogelijkheid op de hoogte gebracht worden.

De afreizenden moeten duidelijk weten waar zij zich aan te melden hebben. Er zullen geen opdrachten worden uitgevoerd indien geen slaapgelegenheid voorhanden is of de betrokkenen zich niet dagelijks huiswaarts kunnen begeven.

De A.A. zullen er voor het vertrek op wijzen dat rantsoenzegels en rantsoenkaart vereischt zijn.

Verschillende moeilijkheden.

Het is bijna onvermijdelijk dat zich in den loop van de tewerkstelling moeilijkheden zullen voordoen. De A.A. moeten hierbij gebruik maken van alle bevoegdheid die hun door besluiten en verordeningen werd toegekend.

Daar het hier hoofdzakelijk over de toepassing van Duitsche verordeningen gaat zullen geschillen aan het R.A.A. moeten bekend gemaakt worden om centraal met de betrokken overheden besproken te worden.

De generaal-gevolmachtigde voor Arbeidsreglementeering is belast met de regeling van de te betalen loonen.

Zij die geen gevolg geven aan een oproeping, het werk niet aanvatten of het verlaten, de normale herscholing of het regelmatig werk onmogelijk maken of verhinderen, handelen tegen de voorschriften der verordening van 6-3-42 en de daarbij aansluitende uitvoeringsverordeningen.

De betrokkenen zullen er dan ook op gewezen worden dat, bij de overtreding, zij zich blootstellen aan strafmaatregelen vanwege de Duitse overheid.

Over de medewerking der Belgische instanties b.v. politie, rijkswacht en ravitailleeringsdiensten volgen desgevallend inlichtingen.

Deze mededeelingen vernietigt (*sic*) en vervangt mededeeling A 26.

P.S. — De uitzonderlijke gevallen, waarin de leeftijdsgrens zou moeten overschreden worden (zie II) dienen voorafgaandelijk voorgelegd aan het Centraal Bestuur.

RIJKSARBEIDSAMBT

F.J. Hendriks
Directeur-generaal

[1] L'affiche est reproduite en Annexe III. La plupart des documents qui ont été utilisés pour cette étude ont été fournis par le Fonds «Phalange Blanche», dirigé et consultable au Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale (CERH). Ceci les renseignements qui ont été utilisés ont été consultés les archives suivantes :
- AVH = Archives des Victimes de la Guerre, Bruxelles
- CERHOM = Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre mondiale
- DMS = Musée Militaire Belge, Bruxelles
- SPAS = Unité des Forces armées de l'Armée Secrète, Bruxelles